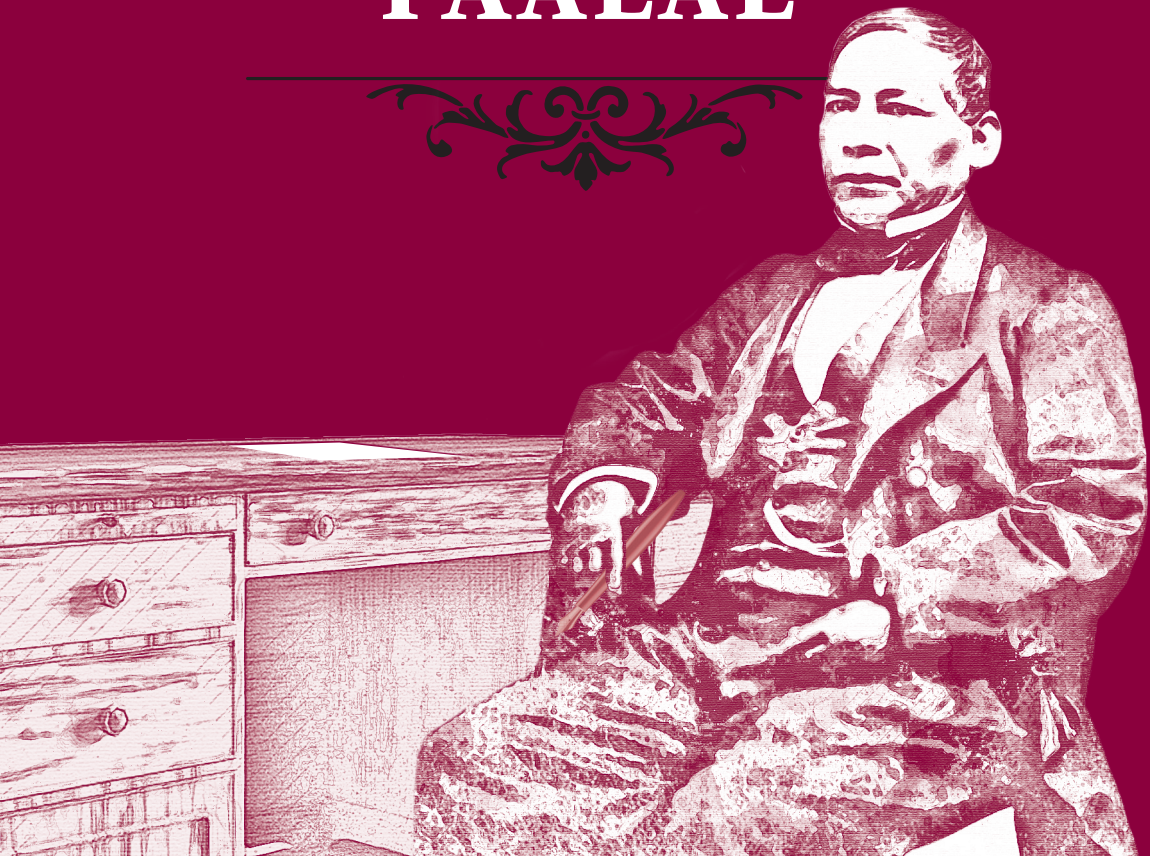

BENITO JUÁREZ

TS'ÍIBO'OB
UTI'AL IN
PAALAL

TS'ÍIBO'OB UTI'AL IN PAALAL

Andrés Manuel López Obrador
Presidente Constitucional de los Estados Unidos Mexicanos

Beatriz Gutiérrez Müller
*Presidenta Honoraria del Consejo de la Coordinación
Nacional de Memoria Histórica y Cultural*

Adelfo Regino Montes
*Director General
del Instituto Nacional de los Pueblos Indígenas*

Gustavo Adolfo Torres Cisneros
*Coordinador General
de Patrimonio Cultural y Educación Indígena, INPI*

Víctor Martín Cébulo Pérez
*Director de Operación
del Programa de Apoyo a la Educación Indígena, INPI*

Ts'íibo'ob uti'al in paalal

Benito Juárez García

K'ext'aan ich maayat'aan:
Julia María Chan Xicum • Fidencio Briceño Chel

INSTITUTO NACIONAL DE LOS PUEBLOS INDÍGENAS
OAXACA

INPI
INSTITUTO NACIONAL
DE LOS PUEBLOS
INDÍGENAS

D.R. © Instituto Nacional de los Pueblos Indígenas
Av. Revolución 1279, Col. Tlacopac,
Álvaro Obregón, C.P. 01010, Ciudad de México.

Primera edición electrónica, marzo de 2024

Se emplearon los tipos Gandhi Serif de 11, 24 y 53 puntos
y Gandhi Sans de 7, 8, 10.5, 24 y 53 puntos.

Traducción al maya: Julia María Chan Xicum y Fidencio Briceño Chel
Diseño de portada: Richi Sandoval Vasquéz
Formación y cuidado de edición: Pedro Luis García

Se autoriza la reproducción parcial o total de esta obra siempre y cuando se cite la fuente y sea con propósitos educativos

Editado en Oaxaca, México

Tu k'iinil 21 ti' marzo tu ja'abil 1806 jsíijen tu kaajil San Pablo Guelatao, tu yáanal u méek'tankaajil Santo Tomás Ixtlán, tu Péetlu'umil Oaxaca. Anchaj ten u yaj óolil ma' in k'aj óoltik in yuumo'ob, Marcelino Juárez yéetel Brígida García, wi'it'il máasewáalo'ob ti' k nojlu'um, tumen jach chéen óoxp'éel ja'abo'ob yaan ten ka jkíimo'ob, anchaj túun in p'áatal yiknal in kiiko'ob María Josefa yéetel Rosa, yáanal u kanan in noolo'ob, u yuumo'ob in yuum, Pedro Juárez yéetel Justa López, máasewáalo'ob xan tu nojlu'umil zapoteca. In wíits'in María Longinose', jach chichan chan xch'úupal, tumen in na'e' jkíim le ka jsíij leti', máax jp'áat kanáantbil tumen in ts'e'ena', yíits'in in na', Cecilia García. Ma' máanak ya'abach ja'abo'obe' ka jkíim in noolo'ob; in kiik María Josefa jts'o'ok u beel yéetel Tiburcio López, ku taal tu kaajil Santa María Yahuiche; in kiik Rosae' jts'o'ok u beel yéetel José Jiménez, ku taal tu kaajil Ixtlán, tene' ka jp'áaten tu kanáanil in ts'e'eyuum Bernardino Juárez, tumen uláak' in ts'e'eyuumo'obe': Bonifacio Juárez ts'o'okili' u kímile', Mariano Juárez yaanal tu'ux kaja'an yéetel u múuch' láak'tsil, yéetel Pablo Juáreze' jach paal.

Yo'olal tumen in yuumo'ob ma' tu p'atajo'ob ten mixba'al uti'al in kuxtal, yéetel in ts'e'eyuume' ti' ku kuxtal ti' u meyaje', le ka anchaj in na'at tak tu'ux u tuukul in chan

paalil ku cha'ike', ka jo'op' in meyaj k'áax. Ichil súutuko'ob ma' tu meyajé', in ts'e'eyuume', ku ka'ansiken xook, ku ya'alik ten u ma'alobil yéetel u k'a'abéetil u t'a'anal le káastlant'aano' yo'olal túun –jach talam uti'al óotsilo'ob, yéetel maas jach uti'al le máasewáalo'ob ku xokiko'ob jump'éeel ka'anal xook yaanal ti' le yuum jk'iino'obo' – ku ya'alik ten u k'áatil ka xooknaken uti'al in ch'a'ik in yuum jk'iinil. Le tsolxikina' yéetel u chíikulilo'ob ti' máax in wéet kajnáalilo'ob u yojelo'ob xook, ts'íib yéetel ku t'aniko'ob le káastlant'aano' yéetel uláak'o'ob ku beetiko'ob u yuum k'iinilo'obo', tu yajsajo'ob tene' u nojoch ts'íibolajil in kaambal, lela' jach beya' tumen ka'ache' lekéen u t'anen in ts'e'eyuum uti'al in k'ubik in xooke' teen ka'ach bisik u chan suumil uti'al in ja'ats'al wa ma' tin kanaji'; ba'ale' u sen meyaj in ts'e'eyuume' yéetel in k'u'báajil meyaj sáansamal ich k'áaxe', ma' tu cha'ik in beetik ba'ax in k'áatej, yo'olale' chéen jump'íit wa mixba'al u ya'abtal in kaambal. Jumpáaye' ti' jump'éeel chan kaaj je'ex in ti'alo' tu'ux kajakbal chéen junk'aal múuch'láak'tsilo'obe', ts'o'okole' ichil le k'iino'ob je'elo' tu'ux chéen jump'íit, wa ma' tu kanáanta'al le ka'ansaj ti' le nukuch paalalo'obo', mina'an najil xook, mix tu t'a'anal le káastlant'aano'; yo'olale' le taatatsilo'ob ku páajtal u bo'otik u xook u paalalo'obe', ku bisa'al le paalalo'ob tu nojkaajil Oaxaca uti'al ka kaambalnako'ob, yéetel le máaxo'ob ma' tu páajtal u bo'otiko'ob tu'ux u yaantalo'obe' ku bisa'alo'ob meyaj ichnaj ba'ale' uti'al ka páajchajak u ka'ansa'alo'ob xook yéetel ts'íib. Le je'ela' chéen bey u páajtal u ts'a'abal ka'ansaja', ma' chéen tin kaajali', beyxan ti' tuláakal u lu'umil Ixtlán; yo'olale' le k'iino'ob je'elo' jump'éeel ba'al jach chika'ane' u asab ya'abil le máaxo'ob ku meyajjo'ob ichnajo' leti'ob nukuch paalalo'ob, xi'ipalalo'ob yéetel xch'úupalalo'ob kaja'ano'ob ti' le kóotslu'ume'. Beytúuno', yo'olal le ba'alo'ob kin wilika', ma' tumen wa yo'olal u k'anil in tuukul mina'an le k'iin je'elo', jo'op' in tukultike' chéen wa kin bin te' nojkaajo' je'el in kaambale', yo'olal le je'ela'

ya'ab u téenel tin k'áataj ti' in ts'e'eyuume' ka u bisen te' nojkaajo'; ba'ale' yo'olal le yaakunaj yaan ti' tin wo'olalo' wa tu yo'olal uláak' waba'axe' ma' tu jets'ik ba'axk'iin, chéen ku ya'alik bíin u bisen.

Uláak' ba'axe', chéen in tukultik in p'atike' ku beetik u taaktal tak in xeej, in p'atik le naj tu bo'oybesaj in chan paalil ka jp'áaten tin juunale', yéetel in xúump'ajtik in mejen éet paalilo'ob yéetel máaxo'ob tin seten bisimbáaj, le je'ela' ku sen beetik nojoch k'aas yéetel yaaj óolil in puksi'ik'al. Sen chich le ba'ate'el ku yaantal ichil le ba'al kin wu'uyik yéetel u taakil in bin in k'ajóolt yaanal máako'ob, túumben yéetel ma' in k'ajóoltmaj ikil in kaxtik in kaambali'. Ba'ale' le ts'íibóolajo' asab chichchaj ti' le ba'ax kin wu'uyiko', beytúuno' tu k'iinil 17 ti' diciembre tu ja'abil 1818e', lajka'ap'éleel ja'abo'ob tene' jpúuts'en tin taanaj ka jbinen xíimbalil tak tu nojkaajil Oaxaca, tu'ux jk'uchen tu yáak'abil le k'iin je'elo', jkóojen tu yotoch yuum Antonio Maza, tu'ux in kiik Maria Josefae', xmeenjanal. Yáax k'iino'ob ka jk'uchene' meyajnajen in kanáantik yaalak'o'ob, yéetel in náajaltik sáansamal ka'ap'éel *realo'ob* uti'al in kuxtal, ka'alikil in kaxtik naj uti'al in meyaj. Kaja'an túun te' nojkaajo' juntúul utsul máak yéetel jach toj u kuxtal, u meyaje' leti' u ts'áaik u paach áanalte'ob. U nook' ku búukintike' je'ex ti' le *Orden Tercera de San Francisco* yéetel kex wa jaaj u k'ubmaj u yóol ti' Yuum K'uj yéetel ku beetik tuláakal le ba'alo'ob yaan ba'ax u yil yéetelo', sen jáalk'abil yóol yéetel u yéetail le ka'ansaj ti' le nukuch paalalo'. U ts'íibo'ob Feijoo yéetel u ts'íibilju'unilo'ob San Pablo leti' le áanalte'ob uts tu t'aan u xokiko'. Le máaka' ku k'aaba'atik Yuum Antonio Salanueva, máax tu k'amajen tu yotoch ikil ya'alik u túuxtiken tu najil kaambal uti'al in kanik xook yéetel ts'íib. Beyila' ti' jp'áaten tu nojkaajil Oaxaca tu k'iinil 7 ti' enero tu ja'abil 1819.

Tu najil le yáax kaambalo'ob ti' le ja'abo'ob je'elo' ma'atech u ka'ansa'al u chuunil u t'aanilo'ob le káastlano'. U xo'okol, u ts'íibta'al yéetel u ka'anal le *Catecismo* ti' le

Yuum jk'iin Ripalda leti' le ba'alo'ob k'a'abéet u ka'anal uti'al u ts'o'oksa'al u kaambalil primaaria. Jump'éel ba'al ma' tu páajtal u cha'apajle' in ka'ansa'ale' xaan yéetel jach ma' paatali'. Jach ma' tu beel in t'anik le káastlant'aano', yéetel tuláakal u ma' paatalil je'ex u t'aan tuláakal óotsilo'obe'. Yo'olal jejeláas ba'alo'ob kin beetik yéetel le ma' paatal ka'ansajo' óoli' kin ts'íib –Ku ts'o'okol u máan junjaats k'iino'ob– ichil u kanjaats kúuchil tu'ux jatsa'anil le ka'ansajil ts'íib tu najil xook tu'ux kin bino'. Taakil in séeb ts'o'oksik in kanik ts'íibo', tin k'áataj ka máansa'aken ti' uláak' jaatsil ka'ansaj, ikil in tukultike' yéetel le je'ela', in kaambale' jach ma'alob yéetel séeb. Jbinen tu táan yuum José Domingo González (bey u k'aaba'atmaj in túmben jka'ansaj), máax, yáax ba'ax tu k'áataj tene', tak tu'ux p'iisil ts'o'ok u k'uchul in ts'íib. Tin núukaj ti'e' kamp'éel.

“Ma'alob –ki–, beet junwáal ken a k'ub ten lekéen u k'ub u meyaj le uláak'o'obo'.” Le ka jk'uch yoorail je'ex suukile', tin k'ubaj le wáal tin beetaj je'ex e'esa'abik tene', ba'ale' ma' jach ma'alob jóok'iki' tumen táan in kaambal, ts'o'okole' ma' Ajka'ansajeni'. Le Ajka'ansajo' p'u'ujij, ikil in páak'tik u ya'alik ten ba'ax ma' paatal tin beetaj yéetel ya'alik bix ken in wutskiinse', chéen tu ya'alaj ten ma' paatali' ka tu túuxtajen bo'olsi'ipil. Le mina'anil p'is óolal, tu poch'aj in tsikbe'enil, ma' jump'íit ti' le u mina'anil keetil tu'ux bix u ts'a'abal le ka'ansaj te' kúuchil ku k'aaba'atik *Escuela Real*, tumen ka'alikil ti' jump'éel jatsa'an naje' ku ts'a'abal ma'alob xook ti' junjaats mejen paalal ku ya'ala'al deseente'ob, teen yéetel uláak' paalal óotsiltako'ob –je'ex tene'– xúump'ajta'ano'ob ti' uláak' naj, tu yáanal u jo'olpóopil juntúul máak ku ya'ala'al j-áantaj, máax jach ma' u k'áat wa ma' u yojel ka'ansaji', ba'ale' jach chich je'ex le ajka'ansajo'.

P'uujlen, yo'olal le bix k'aasil u ts'a'abal ka'ansaja', yéetel u mina'anil te' nojkaaj uláak' tu'ux in bine', tin jets'aj in luk'ul jumpuli' ti' u najil xooka' uti'al tin juune' in ka'a kanik le jump'íit tin kanaje' uti'al u páajtal in wa'alik yéetel

ba'ax kin tukultik yéetel le ts'íibo', kex ma' paatali' je'ex in ts'íib tak bejla'e'.

Beyila', kin wilik sáansamal u yokol yéetel u jóok'ol te' *Colegio Seminario* –yaan te' nojkaajo'– táankelemo'ob ku bino'ob xook uti'al u ts'o'oksiko'ob u ka'anal xookilo'ob yuumk'iino'ob, le je'ela' tu beetaj in k'a'ajsik u tsolxikin in ts'e'eyuum máax u ts'íiboltmaj ka xooknaken uti'al yuumk'iinil. Jumpáaye', suukile' ma'alob u k'a'amal, ma' chéen ichil óotsilo'obi', beyxan ichil ayiik'alo'ob, le bin le máaxo'ob ku xooko'ob yo'olal K'uje' –kex chéen ajxooko'ob kex ma' u k'amajo'ob ka'analxookil yo'olal K'uje'– ya'ab ba'alo'ob yoojelo'ob, yéetel beyo' tene' kin wilike' ku chíimpolta'alo'ob yéetel ku tsikbe'enta'alo'ob yo'olal le ba'alo'ob ku tukulta'al yojlo'obo'. Yo'olal le je'ela', wa ma' yo'olal in k'uchul xook yo'olal ba'alo'ob ti' K'uje' –ba'al in seten p'ekmaje'–, tu beetaj in ts'áaik ti' in padin (kitak bejla'e' bey ken in wa'alil ti' yuum Antonio Salanueva, tumen tu bisajen in wil ichil jump'íit k'iino'ob kóojiken tu yotoche') ka tu cha'aj in bin xook tu najil le *seminarioo'*, ichil u k'u'bajile' yaan in beetik tuláakal in p'isk'antbáaj uti'al in nupik tuláakal le meyaj yaan in beetik ti'o' yéetel in k'ubik in wóol uti'al le xooko'.

Yo'olal túun le utsul máak, je'ex tin yáax a'alaje', u yéetail le ka'ansaj uti'al le nukuch paalalo'obe', ma' chéen yéetel ki'imak óolil tu k'amaj in tuukuli', beyxan tu yáantajen ka in beetej, ikil ya'alik tene' yo'olal in wojlil le zapoteco t'aano' –le tin kanaj ka jsíijen– je'el u páajtal, yo'olal u k'uj a'almajt'aanilo'ob *Americae'* in ts'o'oksik in xook, kex mixba'al ku k'iin ten, tumen ku k'áata'al ka yanak ba'alo'ob ti' uláak'o'ob uti'al u kuxtal'o'ob ka'alikil u náajalo'ob. Bey táaxkuns'a'anil in beela', ka jo'op' in xokik *gramática latina* tu najil le *seminario*, kex ma' in kajtal tu najila', tu k'iinil 18 ti' octubre tu ja'abil 1821, jaajile' bey, mix in wojlil bix u t'a'anal le káastlano', mix uláak' u ka'ansajilo'ob le xook tu p'iis *primarioo'*. U toopile' ma' chéen ti' teen ku yila'al le ba'al k'aasa' beyxan ti' uláak' ajkaambalo'ob, ku yúuchul le

je'ela' yo'olal jach ma' chuka'anil le ka'ansaj ku ts'a'abal úucho'.

Jkáaj túun in xooko'ob tu yáanal u ka'ansaj ajka'ansajo'ob yaan ba'al u yilo'ob tuláakalo'ob, yéetel K'uj, le ka'ansaj xooko' k'a'ana'an u beeta'al tuláakal ichil ba'alo'ob yaan u yil yéetel K'uj. Tu winalil agosto tu ja'abil 1823e', tin ts'o'oksaj in xokik *gramática latina*, tu'ux tin beetaj u ka'ap'éeel p'iskaambalilo'ob, táaj ma'alob binik ten. Ti' le ja'ab je'elo' ma' je'eb u ka'ansajil *artesi'*, anchaj in páak'tik uláak' ja'ab uti'al u káajal in xokik *filosofía* yáanal u ka'ansaj Yuum k'iin Jacquier; ba'ale' ma' úuchuk le je'ela', anchaj in piitjo'oltik jump'éeel ba'al k'aas úuch ten, leti' le je'ela': ku ts'o'okol in xokik *gramática latinae'*, in padine' jach tu ye'esaj u k'áatil ka in xok *teología moral*, uti'al u káajal in k'amik t'i le ja'ab ku taalo' u ka'ansajilo'ob yuumtsil. Le tsolnu'uk jbeeta'ab tena' yaajchaj tin wóol, yo'olal in sen p'ekmajil le xook yo'olal ba'alo'ob yaan u yil yéetel Yuumk'uj yéetel beyxan le k'aasil tuukul yaan yo'olal le yuum k'iino'ob ku xokiko'ob chéen *gramática latina* yéetel *teología moral*, ti' máaxo'ob yo'olal le je'ela' ku p'a'asta'alo'ob ikil u ya'ala'al ti'ob “*padres de misa y olla*” wa “*lárragos*”. Ku ts'a'abal le yáax patk'aaba' ti'oba' yo'olal mixba'al u yojelo'ob, chéen *misa* ku ya'aliko'ob uti'al u náajaltik u yo'ocho'ob, ku ts'o'okole' mix tu cha'abal u ka'ansajo'ob yéetel u beetiko'ob uláak' ba'alo'ob tu'ux ku k'a'abéetchajal kaambal yéetel u páajtal u beetiko'ob; ku ya'ala'al xan ti'ob “*lárragos*” tumen chéen ku xokiko'ob *Teología moral* ti' le yuumk'iin Lárragao'. Yo'olal tin wa'alajil yéetel u jaajil in wóol ti' in padin le ba'al ma' uts tin t'aana', ikil in wa'alik xan mina'anil ten u ja'abilo'ob uti'al in k'amikimbáaj ti' u ba'alilo'ob Yuumk'uje', mixba'al yaan in pe'et ka in xok u ka'ansajil *artes*. Bin utsil ten u k'amik ma'alob in tuukulo'ob, ka tu cha'aj in ts'o'oksik in kaambal je'ex teen in k'áate'.

Tu ja'abil 1827 tin ts'o'oksaj in xokik *artes*, yéetel ka'ap'éeel p'iskaambal tin beetaj tu táan kaaj, u p'iisil in

kaambale' táaj ma'alob binik, le máaxo'ob tu betajo'ob ten le p'iskaambalo' tuláakalo'ob tu chíimpolta'ob yéetel uláak' k'a'ana'an k'ajóolilo'ob beeta'ab ten tumen in ajp'iskaambalo'ob.

Láayli' ti' le ja'aba' je'eb u ka'ansajil *teología* ka jmáanen in xok le je'ela', yo'olal junjaats ba'al k'a'ana'an ti' le kaambal k'áat óolta'an tumen in ts'e'eyuum ka in beeto', míin le ba'al je'ela', jbeet u p'atik u pech'iken uti'al ma' in jáan ts'o'oksik in xok uti'al yuumk'inilo'.

Ti' le ja'abo'ob je'ela' ts'o'okili' u yúuchul k'a'ana'an ba'alo'ob ti' k nojlu'ume'. U ba'ate'elil jáalk'abil káajsa'an tu kaajil Dolores tu áak'abil 15 ti' septiembre ti' 1810 tumen le tsikbe'enil yuumk'iin Yuum Miguel Hidalgo y Costilla yéetel wa jaytúul máasewáalo'ob yéetel u ts'oono'ob, ajyeejo'ob yéetel che'ob –p'ata'anil tu witsilo'ob xaman tumen le utsul máak Vicente Guerrero'–, ts'o'okspaj yéetel u loots' le *ejército independiente*, máaxo'ob jo'olinta'ano'ob tumen le *general*'ob Iturbide, Guerrero, Bravo, Bustamante yéetel uláak' jala'acho'ob tu ch'a'aj u méek'tankaajil le úuchben *virreinato* tu k'iinil 27 ti' *septiembre* ti' 1821o'. Iturbidee', ikil yoklik le k'ub óolal ts'aba'an ti', chéen tu yo'olal yaakunajil ti' k nojlu'um ts'a'ab ti' tumen u jo'olpóopilo'ob le *ejército*, tu'ux ku ts'a'abal u muuk', yéetel ikil u yu'ubik yo'olal leti'e' úuch le loots' uti'al k nojlu'umo', tu ya'alajubáaj u *emperadoril* México, tu yóok'ol u tuukul le *Partido Republicano* yéetel u k'uuxil le *Partido Monarquista*, máaxo'ob ts'íiboltmil u kukiínsiko'ob tu k'áanche' Moctezuma juntúul *príncipe* ti' le *Casa de Borbón*, je'ex a'ala'anil ichil le *Tratados de Córdoba*'ob, chíimpolta'an láayli' tumen Iturbide ku ts'o'okole' ka jbo'ol tumen nojlu'um.

Chéen ka chíikpaj, u makmil u chi' le *partido*'oba', ka'alikil u beetiko'ob u meyajo'ob yéetel u nupiko'ob u jmeeyjilo'ob yéetel u ki'imak óol le kaajo' –chéen waba'ax k'iin ku jach xak'liko'ob le ba'alo'ob ku yúuchul yéetel ba'ax o'olal, yéetel je'eba'alak k'iine' ku yutstal tu yich

yéetel ku ma'alob t'aan tu yo'olal tuláakal le ba'al uti'al leti'e' túumben yéetel táaj jela'an- tu ye'esaj bey u láaj k'amik le túumben *imperio*, jach tu jaajile' chéen Iturbide jo'olintmajil. Bey u na'ata'al le séeblakil k'uuxil anchaj tu yóok'ol ichil wajayp'éeel winalo'ob, ikil u ts'a'abal k'ajóoltbil le *República*o', yéetel ba'al beet u p'atik yéetel u xúump'ajtik k nojlu'um. Ku ts'o'okole' ka payalt'anta'ab le kaajo'obo' uti'al u yéeyiko'ob u *diputado*'ob ku páajtal u beetiko'ob tuláakal, uti'al u beetiko'ob jump'éeel nojlu'um tu yóok'ol u muuk'il Jáalk'abil meyaj, Jáalk'abil yéetel bix kun meyaj u noj Jala'achilo'ob táant u ts'áaikuba'ob ojéeltbile'; yéeya'anil Noj jala'acho'obe', tu much'ajuba'ob u jo'olpóopil le kaajo'ob tu nojkaajil México ka jkáaj u tsikbalil yo'olal bix kun meyaj le noj jala'acho'obo'. Ka'alikile', le jma'subtal Iturbideo' ku k'uchul tu kaajil Soto la Marina tu'ux ma'achij ka jch'a'ak u kaal yo'olal u beetmajil u yaantal le ba'ate'elo'ob ti' kaajo'. Le *Congreso*' u much'majuba'ob tsikbal. Le *Partido Monárquico Conservadoro*', áantajnaj uti'al u lúubul Iturbidee' yo'olal u p'ekmajil le jo'olpóopila' ma' yo'olal wa ku lúubul utsil ti' le *Partido Republicano*, ts'o'okili' u much'ikuba'ob yáanal u k'aaba' le *Partido Escocés* yéetel ti' ku meyaj tu najil le *Congreso* yo'olal ti' chiinil le muuk'o' yéetel p'aatlil le mola'ayo'ob tuláakal ku ts'a'abal ti'obo', yéetel tuláakal le toopo'ob yéetel ch'íiktuukulo'ob áantajnaj yéetel u kuxtal le *sistema virreynalo*'. Yaanal ti' le je'ela', le *Partido Republicano* u k'áatili' le *forma federalo*' yéetel ka ts'a'abak ichil le túumben *Constitución*'o' u *principios*il jáalk'abil yéetel yúuchul jóok'ol táanil, ba'al beetik u jach ma'alobtal yéetel ki'imajkiinsik u yóol u nojlu'umil Estados Unidos del Norte. Le much'bail ch'a'at'aano'obo' chokochajij, ts'o'okole' ma' chéen tu najil le *Congreso* bey xan ich kaaj yéetel tak ti' le tsalajo'ob ku káajal ichil jejeláas kaajo'obo', tak ka jloots'najo'ob le *republicanos federalistas* yo'olal bix kun meyaj noj jala'acho'ob, tu p'atajo'ob paachil le meyaj ku jo'olinta'al tumen chéen juntúulo', ka tu jets'ajo'ob le

república representativa, popular, federal; ba'ale' tu chuunil le ba'al je'ela', loots'naj le *centralista*oob', tumen ichil le túumben A'almajt'aano' ma' jcha'ab u beeta'al le ba'alo'ob yaan ba'al u yil yéetel K'ujó', jcha'ab u ts'a'abal k'a'ana'an páajtalilo'ob chéen ti' junjaats máako'ob, u ts'a'abal *comandancias generales* yéetel uláak' ba'alo'ob ma' patal ku jubiko'ob le jáalk'abil yéetel le *federación* taak u je'ets'elo'. Le *Constitución*il 1824 jump'éel buul ichil u bin utsil yéetel k'aasil, tumen náach ti' u muuk'il uti'al jump'éel jets' óol ku xáantal yéetel jump'éel jaajil jáalk'abil uti'al k nojlu'ume', leti' u noj lu'umil u i'inajil le seten k'aaso'ob ma' tu xu'ulul u muk'yajta'al tumen le *República*o', yéetel yaan u muk'yajtik ka'alikil le kaaje' ma' u yaantal u keetil u kuxtal, u jaajilkuunsa'al le keetil ti' páajtalilo'ob yéetel ka'akajil ichil wíiniko'ob yéetel tuláakal máak ka u pe'echa'at k nojlu'um, xma' utsil chéen uti'alo'obo', kananil chéen uti'alo'ob, ma' u meyajta'al ba'alo'ob chéen tumen junjaatso'ob, yéetel u xu'ulul le sen k'aasil xma'keetil yaan ichil wíiniko'obo'; ka'alikil ma' u xu'ulul le mokt'aano'ob yaan ti' México yéetel uláak' ayik'al nojlu'umo'obo', mokt'aano'ob mixba'al u beelal wa le u Xuul A'almajt'aanil le *República* ka béeyak le chímpolal ma' tu pepe'echa'ata'al yéetel ajk'ujil ti' u páajtalil le wíinik yéetel le kaajo'obe', je'emáaxakilo'obe', ba'ax ku kaxta'ale' ka chímpolta'ak u páajtalilo'ob México, u Jala'achilo'ob yéetel u A'almajt'aano'ob; ka'alikile' tu ts'ooke' ka yanak chéen juntúul jala'ach: leti' le kaajo', ka je'ets'ek tumen nojlu'um, xma' *religió*nil Nojlu'um, yéetel ka sa'atak le u muuk'il jolkano'ob yéetel u muuk'il yuum jk'iino'ob bey mola'ayil *políticas* le muuk', le *ambición* yéetel le toopo'obo' ts'o'ok u ts'áaik tu táan u noj muuk'il kaaje' ikil u luk'sa'al u yutsilo'ob yéetel u páajtalilo'ob yéetel u beetik yéetelo'obe' le ba'ax u k'áato'obe'.

Le *Partido Republicano* ku ts'o'okole' tu ch'a'aj u k'aaba' *Partido Yorkino*, kitakil le je'elo' tu káajsaj jump'éel nojoch ba'ate'el mina'an u xuul yéetel le *Partido Escocés*, máax

tokik le ba'alo'ob ucha'an yéetel tuláakal u toopankilo'ob, le túun le *Partido Yorkinoo'*, máax kaxtik le jáalk'abil yéetel jóok'ol táanilo'; ba'ale' yéetel toopile' le je'elo'oba' óoli' je'eba'alak k'iine' ba'ate'elnajo'ob yéetel xma'amuuk'il, tumen ichil le k'iino'ob je'elo' ma' ya'abchajak le máaxo'ob ku kaambalo'obo', u jo'olpóopilo'obe' –jach jump'iito'ob yéetel wa máaxo'obe' ma' beyi'– ma' tu kaxtik'o'ob u loots' le k'a'ana'an tuukulo'ob ku ts'áaiko'ob ojéeltbilo', tumen ma' u ma'alob na'atmajilo'ob le jáalk'abil yéetel le ma'alob kuxtal, yo'olale' ku xúump'ajtiko'ob le baatsilo'ob tu'ux yaano'obo' uti'al u sutikuba'ob ti' uláak' baatsil, yéetel túun le je'ela' ku beetik u k'astal u meyaj u yúuchben baatsilo'ob, le je'ela' ku beetik u lo'ots'olo'ob yéetel ku beetik u xáantal u loots' le jáalk'abil yéetel le jóok'ol táanilo'. Leti' le ba'alo'ob ku yúuchul ti' le *República* tu ja'abil 1827o'.

Yo'olal túun u nojlu'umil Oaxaca, tu'ux kaja'anene', ku yúuchpajal xan, kex ma' jach ya'abe' jejeláas ba'alo'ob ku núupul yéetel le k'a'anano'ob ku yúuchul ti' k nojlu'umo'. Tu much'ajubáaj jump'éeel *Congreso Constituyente* tu beetaj u Noj A'almajt'aanil le Nojlu'umo'. Le *partidos Liberal* yéetel *Retrógrado* tu k'exaj u k'aaba'ob le yáaxo' tu k'aaba'ataj *Vinagre* yéetel le u ka'ap'éelo' *Aceite*. Tu ka'ap'éelal jach meyajnajo'ob ichil le yéeybalo'ob uti'al u jóok'sa'al *diputados* yéetel *senadores* uti'al le yáax *Congreso Constitucionalo'*. Le *Partido Liberalo'* loots'naj ikil u jóok'sik u ya'abil *diputados* yéetel *senadores liberales*, yo'olal le je'ela', le *Congresoo'* tu beetaj a'almajt'aano'ob beetik uts ti' le jáalk'abil yéetel le jóok'ol táanil ti' le kaaj jach ma' yojelo'ob mixba'ali', le sen k'ub óol ti' ba'ax ku ya'alik u ts'íibilo'ob Yuum K'uj yéetel le ch'íiktuukulo'obo'. Le k'a'ana'an ba'ax tu beetajo'ob yo'olal u jets' tuukulo'obe', yéetel je'eba'alak k'iine' yaan u ma'alob t'aan tu yo'olal le máaxo'ob anchaj ichil le *Congresoo'*, leti' u ts'a'abal jump'éeel u najil xook –tu k'aaba'ataj *Instituto de Ciencias y Artes*–, mixba'al yaan u yil yéetel u bo'oy le Yuum jk'iino'obo' yéetel jts'a'ab uti'al u ka'ansa'al le nukuch

paalal ichil le jejeláas ka'ansaj uti'al wíiniko', jach talam u yúuchul kaambal ti' le nojlu'um tu'ux chéen ba'axili' yane' leti' le najil ka'ansaj *Colegio Seminario Conciliar* (tu'ux chéen ba'ax ku ka'ansa'ale' leti' le *gramática latina, filosofía, física elemental yéetel teología*o'); beytúuno' uti'al u xo'okol uláak' ba'al wa ma' leti' le ba'alo'ob yaan ba'al u yil yéetel K'uj wa u k'a'ana'an kaambal tu yo'olal waba'ax *artil* wa *oficio*, k'a'ana'an u yaantal ya'abach taak'in uti'al u yúuchul bin tu nojkaajil México, wa ti' uláak' náach nojlu'um, uti'al kaambal wa u ma'alob ts'o'oksa'al le *ciencia* wa *arte* ku taaktal u ka'anal tumen wamáaxo'. Uti'al le óotsilo'ob je'exena' mix u ts'íibolajil ku yaantal.

Le ka je'eb le najil xook tu ja'abil 1827o', le doctor Yuum José Juan Canseco, juntúul ti' le máaxo'ob jbeet le A'almajt'aan jbeet u yaantal le najil ka'ansajo', tu ya'alaj u t'aanilo'ob je'ebiko', ikil ye'esik u yutsilo'ob le u ka'ansa'al le nukuch paalalo'obo' yéetel le páajtalil yaan uti'al u yéeya'al u xo'okol le ba'ax u k'áat xokbile'. Kitak le k'iin je'elo' ya'abach ajkaambalo'obe' tu máansajuba'ob tu najil le *instituto*o'. Yo'olal le chíikula', yo'olal ilaj, yo'olal le ba'ax tu p'ataj ten le t'aan tu beetaj le doctor Cansecoo', yo'olal le nak óol ku beetik ten u xookil le *teología* tumen ma' tu na'atpajal u *principio*ilo'ob, wa yo'olal in xokik uláak' ba'al yaanal ti' u ka'ansajilo'ob Yuum K'uje', u jaajile' tene' ma' ki'imak in wóol tin xokik u ka'ansajil *teología*i', tu'ux tin máansimbáaj le ka jts'o'ok in xokik *filosofía*i'. Le ka jts'o'ok in beetik u p'iskaambalil in xooke' tin wa'alaj in luk'ul ti' in ajka'ansaj leti' le *canónigo* don Luis Moraleso', yéetel ka jmáanen tu najil le *instituto* in xok *jurisprudencia* tu winalil *agosto* tu ja'abil 1828.

U jo'olpóopil yéetel ajka'ansajo'ob ti' le túumben najil xooka' leti'ob tuláakalo'ob yano'ob ti' le *Partido Liberal* yéetel u yoksmajuba'ob ichile', beytúuno' je'ex u páak'tajile', yojlo'ob tuláakal le ba'alo'ob ku yúuchul ichil *política* te' nojlu'umo'. Yo'olal le je'ela', yéetel jach jaaje', tumen le mola'ayil yuum jk'iino'obo' tu k'ajóolto'obe' le

túumben najil ka'ansajo' –tu'ux ma' tu ts'a'abal xléechebil ti' le ka'anja'antuukul uti'al u kaxta'al u jaajile'– bey unaj u yúuchul (je'elbix u yúuchul tu jaajile') u lúubul u muuk' tu yóok'olal u xma' paatalil yéetel u jach tuukulile', jkáaj u nojba'ateltik tu yóok'sal le muuk' yaan ti' tu yóok'olal le jala'acho'obo', le láak'tsililo'obo' yéetel yóok'ol tuláakal le kaajo'. Tu ts'áajo'ob u k'aaba' le najil xooko' "*casa de prostitución*", yéetel ti' le ajka'ansajo'obo' yéetel ajkaambalo'obo' "*herejes*" yéetel "*libertinos*".

Le taatatsilo'obo' ma' uts tu t'aan u túuxtiko'ob u paalalo'ob tu najilo'ob le ka'ansajo', yéetel le jump'íto'ob ku bino'obo' k'aas u yila'alo'ob yéetel excomulgaado'ob tumen u ya'abil kaaj, ma' u yojelo'ob mixba'al yéetel u k'ubmajil u yóolo'ob ti' waba'ax, ti' le k'aakas kaaje'. Ya'ab ti' in wéet kaambalo'obe' tu xúumpajto'ob u xooko'ob ja'asa'an u yóolo'ob tumen le k'aak'as máako'ob ch'a'apachtiko'ono'. Chéen wa jaytúul jp'áato'on jbin sáansamal tu najil xook uti'al k ch'a'ik le ka'ansajo'.

Tu ja'abil 1829 jts'a'ab k'ajóoltbil u k'uchul ma' tu xáantale' le jkáastlano'ob tu Istmoil Tehuantepec uti'al u topiko'ono', tuláakal u jkaambal xookilo'ob le *Institutoo'* jbino'on k oksbáaj ichil le múuch'ul jolkano'ob te' nojkaajo', tene' jts'a'ab in kuuchil *teniente* ti' jump'éeel ti' le *compañía*'ob tu líik'sajuba'ob uti'al u tokiko'ob le jáalk'abil ti' tuláakal k nojlu'umo'. Tu ja'abil 1830e', tin jo'olintaj –in ts'áaik xook– ti' u ka'ansajil *física*, yéetel u náajalile' 30 u p'éelel peeso'ob, yéetele' anchaj uti'al in wáantikimbáaj yéetel in xuupo'obi'. Tu ja'abil 1831e' ts'o'ok in xokik *jurisprudencia* ka jmáanen in beet in praaktikáaj tu *bufete* le A'almajt'aanáal don Tiburcio Cañas. Láayli' ti' le ja'abo' yéeya'aben *regidor* ti' u *Ayuntamiento*il le nojkaajo', ka tin jo'olintaj u ka'ansajil *física*, ba'al payalk'u'ub ti' u mola'ayil Ajka'ansajo'ob ti' le *Colegio Seminario* tumen in jt'u'ulpach Yuum Francisco Rincón.

Tu ja'abil 1832e' jkáaj jump'éeel noj ba'ate'el yóok'ol u meyaj u xuul u noj jala'achil México, Yum Anastasio

Bustamante, máax jlúub tu ts'ok k'iinil le ja'abo' yéetel le *Partido Escocés* ts'aamil ka'ach u muuk'o'. Tu káajbal u k'iinilo'ob 1833e' yéeya'aben *diputado* te' *Congreso* ti' le Péetlu'umo'. Yo'olal u A'almajt'aanil u Jóok'sa'al Jkáastlano'ob jets'a'an tumen le Congreso Generalo', le u *obispo* Oaxaca, don Manuel Isidoro Pérezo', kex leti'e' ma' jets'a'an ka jóok'sa'ake', ma' tu yóotaj p'áatal u meyajt u najil K'uji', ka jbin tu nojlu'umil España. Yo'olal u mina'anil mixjuntu'ul *obispo* tu Nojlu'umil Mexicoe', tumen le jump'íito'ob yaan ka'acho' jbino'ob xan ti' uláak' náachil lu'umo'ob, jach talam u k'amikubáaj máak Yuumjk'iinil, ku páajtal le je'ela' chéen wa ku yúuchul bin tu nojlu'umil La Habana wa Nueva Orleans, uti'al le je'ela' k'a'abéet u yaantal taak'in, ba'al tene' mina'an ten jumpuli'. Le ba'alo'ob je'ela' jach uts tu beetaj ten, tumen in padine' – yoojlil ma' tu páajtal jumpuli' in k'amikimbáaj bey Yuumjk'iine' – tu cha'aj in ts'o'oksik le u ts'ook ba'al kin xokiko'. Kitak le k'iino'ob je'elo' páajchaj in kuxtal yéetel in náajalo'ob.

Láayli' ti' le ja'ab je'elo' ts'a'aben in wáant le *comandante general* don Isidro Reyes, máax tok noj kúuchil tu yóok'ol u muuk' le *general* Canalizo, yáax jets'a'an tumen le *Plan de Religión y Fueros* (káajsa'an tumen le *coronel* don Ignacio Escalada tu lu'umil Morelia). Kitak le k'iino'ob je'elo', le *partido clérigo-militaro'* jkáaj yéetel xma'subtalil u ba'ate'eltiko'ob yéetel nu'ukulilo'ob ba'ate'el, beyxan yéetel xwo'okino'ob, le utso'ob ts'aba'an ti'ob u toopankilo'ob yéetel tuláakal le k'aaso'ob ku beetiko'ob ti' kaaj. Le ba'ax beet u k'uuxil le múuch'ulo'ob tuláakal ku ts'a'abal ti'obo', leti' le yáax meyaj jbeeta'ab tumen le *Partido Liberal*, tu beejil le *Reforma*, tu'ux ku luk'sik le ma' paatal A'almajt'aano'ob ku pech'ik máako'ob uti'al ka u chíimpolto'ob le *votos monásticos* yéetel u bo'olil le *diezmo'obo'*.

Enero tu ja'abil 1834 jbinen in beet p'iskaambal ti' *jurisprudencia práctica* tu táan le *Corte de Justicia* ti'

Péetlu'um, tin k'amajimbáaj yéetel ts'a'ab ten in *título* ti *abogado*. Jach ma' xáanake', le *Legislatura*, tu ts'áajen *magistrado interino* ti' le *Corte de Justicia*, u meyajile' ma' sen xáanchaj tin beetiki'. Kex le u A'almajt'aanil Escalada, p'isk'anta'an tumen Arista, Durán yéetel Canalizoo', ju'ub ti' le ja'ab jmáano' [1833], máaxo'ob jo'olintmajilo' ma xu'ul u meyaj'o'ob uti'al tu ts'ooke' páajchajo'ob tu ja'abil [1834], u k'askúunsiko'ob u meyaj noj jala'ach don Valentín Gómez Farías. Uti'al le je'ela' ya'ab áantajnajik xan ti' le máaxo'ob ku bisikuba'ob yéetel le uláak' mola'ayo'obe', tumen ma' tu beel tu na'atajilo'ob le u *principios*il jáalk'abil, je'ex tin yáax a'alajile' uláak' bixe' mina'an u beelil u máano'ob, ts'o'okole' jach ma' talam u bisa'alo'ob tu beejil tu'ux tuláakal ba'alo'ob u k'áato'obi', wa le k'aak'as ba'alo'ob yaan tu puksi'ik'alo'obo'. Yo'olal le je'ela', ka júub le u meyaj noj jala'acho'ob tu nojlu'umil Oaxaca tu'ux kin meyaj'o' yéetel ka jk'e'exen tu nojkaajil Tehuacán, chéen tu yo'olal jach utsil yéetel ma'alob meyajnajiken tuláakal tu'ux ts'a'aben.

Bola'an le jets't'aan jbeeta'ab ka jtúuxta'aben yaanal tu'uxo', suunajen tu nojkaajil Oaxaca ka tin ch'a'ajo'oltaj in beetik ba'ax in kanmaj. Le k'iino'ob je'elo', le yuumjk'ino'obo' jach ma'alob u bin ti'ob yéetel tuláakal le páajtalilo'ob ku ts'a'abal ti'ob yo'olal u bisikuba'ob yéetel le noj jala'acho'obo', ku beetike' u seten yaantal u k'a'ana'anilo'ob yéetel u yu'ubikuba'ob bey Ajk'ujo'obe'. Le k'a'ana'an páajtalilo'ob ts'aba'an ti'obo' ma' tu cha'ik u ma'achalo'ob chéen tumen wa je'emáaxak noj jala'achilo'obe', ku ts'o'okole' yéetel le je'ela' ku ta'akikuba'ob ti' A'almajt'aan yéetel u jáalk'abil uti'al u beetiko'ob je'eba'axak k'aasil u k'áato'obe'. Le bo'olo'ob jets'a'an uti'al le *derechos parroquiales*o' ma' tu chíimpolta'al jumpuli'; le uláak' bo'olo'ob ku beeta'alo' ku je'ets'el xan je'ex u j-ookolilo'ob le yuumk'iino'obo'. Chéen ba'ale' yaan xan wajaytúul yuumk'iino'ob utso'ob yéetel ajtsikbe'enilo'ob máaxo'ob chéen ku *cobrartiko*'ob le

k'a'abéete' yéetel ma' tu yookolo'ob; ba'ale' istikyaj u yila'al le máako'ob jaaj uts u puksi'ik'alo'oba', u chíikulil ba'ax ku beetiko'ob, náach ti' u ye'esik ka xu'ulsa'ak u beeta'al le k'aak'as ba'alo'ob tumen le máako'ob jach k'asa'ano'oba', le je'ela' ku beetik u k'e'eyelo'ob, ikil u ya'ala'al ti'obe' k'aas ba'al ku ka'ansiko'ob ti' le kaajo' yéetel ku k'askúunsiko'ob le meyaj ku beeta'al tumen le yuumjk'ino'obo'. Ka'alikile', le kaajo' tu yáakan yo'olal yach'a'anilo'obo' yéetel le óotsililo', tumen u yich u meyaj, u k'iino'ob yéetel tak u palitsilta'alo'obe'..., tuláakal u beetmajilo'ob u k'ub óolil uti'al u chupiko'ob kex mina'an u chuupil u yookol le u *pastoro*'obo'. Wa ku bino'ob u k'áato'ob p'is óole' óoli' mix juntéen ku yu'uba'alo'ob, ts'o'okole' u suukile' le núuko' leti' ma' u wíinikuunsa'alo'obo', wa le k'aalo'. In wilmaj yéetel ti' teen beeta'an le k'aaso'oba'. U kajnáalilo'ob Loxicha tu kaxtajeno'ob uti'al in ts'atáantik u takpoolo'ob yéetel in beetik u k'ajóolta'al u páajtalilo'ob tu táan le *tribunal eclesiástico* yóok'ol u yuumjk'ino'ob, máax k'áatik bo'olo'ob yéetel u meyaj le máako'oba', ba'ale' ichil mix u chíimpoltik le bo'olo'ob jets'a'an tumen noj jala'acho'obo'. Ikil in páak'tik le p'is óol ti' u takpoolo'ob yo'olal tuláakal le ba'alo'ob tu tsolo'obo' yéetel le ju'uno'ob xan tu ye'esajo'ob teno', jbinen tu táan le *Tribunal* wa *provisorato*, je'ex u ya'ala'al ti'o'. Mina'an u k'ex óolil, yo'olal *diputadoen*, yéetel yo'olal te' nojlu'umo'ob le noj jala'acho'obo' *liberalo'obe'*, (tumen le je'ela' ku yúuchul tu káajbal u ja'abil 1834), ts'atáanta'ab le takpoolo'ob yéetel túuxta'ab t'ambil le yuumjk'iino' uti'al ka u núuk le takpool ku beeta'al tu yóok'olo', ikil u k'áata'al ti'e' ma' u suut tu najil k'ujó' ka'alikil ma' u ts'o'okol le p'is óol ku beeta'al tu yóok'olo'; ba'ale' yéetel yaj óolile' ichil wa jayp'éel winalo'obe' ka júub le noj jala'acho'oba', je'ex ts'o'ok in yáax a'alike', yéetel le yuumjk'ino'obo' (meyajnajo'ob yo'olal le k'eexo') chich suunajiko'ob yéetel ma' tu ch'a'ajo'ob óotsilil –ti' kaaj yéetel tak ti' u yutsilo'ob– u ka'a k'a'abéetkuunsiko'ob u

k'aak'as máakilo'ob uti'al u yutsil chéen le ba'alo'ob u k'áato'obe'.

Le ajp'is óol *eclesiástico*, ma' ts'o'okok le p'is óol tin k'áataj tu yóok'ol le u yuumjk'iinil Loxichao', ikil mix u chíimpoltik ba'ax ku jets'ik yéetel ma' tu túuxtaj t'ambil le jtakpoolo'obo' tu jets'aj ka suunak jumpuli' le jkuuchsi'ipilo' tu'ux yano'. Le je'ela' le ka jk'uch tu kaajil Loxicha, tu túuxtaj machbil tuláakal le máaxo'ob jaajkunajo'ob tu yóok'ole', ku ts'o'okole' ka túuxta'ab k'albilo'ob yéetel ma' u cha'abal u t'aano'ob yéetel mixmáak, bey a'ala'abik tumen le *prefecto* yéetel le u ajp'is óolil le kaajo'. Je'ets' tumen u noj jala'acho'obe', ka ma'achako'ob yéetel ka k'a'alako'ob tuláakal le kajnáalilo'ob jbino'ob te' nojkaaj u yileno'ob wa ka u kaxto'ob uláak' A'almajt'aanáal uti'al ka ts'atáanta'ako'ob. Ti' yanen túun tu ts'ook u k'iinilo'ob u ja'abil 1834e', ma' túun tu p'áatal ma' in wilik le sen toopo'ob ku beeta'al ti' le máaxo'ob kaxtik p'is óola' tin k'áataj ti' in jo'olpóopile' ka tu cha'aj in jóok'ol wa jayp'éel k'iino'ob ka jbinen tu kaajil Miahuatlán, tu'ux k'ala'an le máako'obo', uti'al in wilik u cha'abalo'ob. Le ka jts'o'ok in k'uchul te' kaajo' jbinen tu táan le ajp'is óol don Manuel María Feraud, máax ma'alob tu k'amilen yéetel tu cha'aj in t'aan yéetel le máako'ob k'ala'ano'obo'. Tu súutukile' tin jach k'áataj ti' ka u ya'al ten bix anik u takpoolil le máako'ob ku ya'ala'al u beetmajo'ob k'aaso', yéetel ba'ax o'olal k'ala'ano'ob; ka tu ya'alaje' ma' tu páajtal u ya'alik ten mixba'al tumen jump'éel ba'al ma' tu páajtal u ya'ala'al. Tin jach k'áataj ti' ka u xok ten le ba'ax je'ets' ka jma'acho'ob uti'al k'albilo', ba'al ku páajtal u ts'a'abal k'ajóoltbil yéetel k'a'ana'anil wa ts'o'ok u je'ets'el ba'al yóok'ol, tumen ts'o'okili' u máan u k'iinil jets'a'an tumen A'almajt'aan uti'al u beeta'ale'. Ma' xan tu yóotaj u xok ten ba'ax tin k'áataj ti'o', le je'ela' tu beetaj in wa'alik ti'e' yaan in beetik jump'éel ts'iib uti'al ka páatak u núukik ten yéetel jump'éel ts'iibe' le ba'ax kin k'aatik ti'o' yéetel in núukik tene' le ba'ax ku je'ets'el tumen a'almajt'aane' uti'al in tokik

u páajtalil le máaxo'ob kin meyajtiko'. Ti' uláak' k'iino' tin bisaj in ts'íibo', je'ex tin wa'alaj ti'e'; ba'ale' le ajp'is óolo' jach k'expajij: jach ts'íik tu k'amilajen yéetel ka tu k'áataj ten nojk'a'ana'an ts'íibil ju'un ts'aba'an ten tumen le jkúuchsi'ipilo'ob uti'al ka páatak in tokiko'oba'; ka ts'o'ok túun in núukik ti', juntúul A'almajt'aanáalen k'ajóola'an yéetel kin t'aan tu yo'olal jkuchsi'ipilo'ob óotsilo'obe', ma' k'a'abéet ten mixjump'éel noj ts'íibil ju'uni', ka tu ts'áaj in wojéelte' ma'alob ka in mak in chi', yéetel ka suunaken tu chíinil k'iin uti'al in ts'áaik in tsolt'aan yo'olal le takpool ken u beet tin wóok'ol uti'al u ts'a'abal in kuuch yo'olal bin chéen bey in máano'. Yo'olal túun le yuumjk'iin ts'o'ok u suut te' kaajo' yéetel le ajp'is óol ku meyaj je'ex u k'áata'al ti'o', tin tukultaj u beetik ya'abach k'aak'as ba'alo'ob, yo'olale' ka suunajen te' nojkaajo' yéetel u tuukulil in takik u pool le ajp'is óolo' tu táan le *Corte de Justicia*, je'ex tin beetajilo'; ba'ale' ma' j-u'uya'ab in t'aani' tumen tu najil le *Tribunalo'* láayli ti' ku jo'olinta'al le yuunjk'ino'obo'. Ku p'áatal túun beyo' k'ala'an u joonajil le p'is óol uti'al le óotsilo'ob ku yáakano'ob k'ala'anilo'obe' kex ma' u beetmajo'ob mixba'al k'aasi', chéen tu ya'alajo'ob le ba'alo'ob k'aastak ku beeta'al ti'ob tumen juntúul yuumjk'iin. Chich le máak uti'al u sutik u jeel ba'ax ku beeta'al ti'e', je'ex u mola'ayilo'ob wa ba'ax *religióné'*, ma' jchu'up yéetel le loots'o'ob tu táan le *tribunalo'obo'*, ba'axe' tu yilaj u ch'a'apachtiken uti'al u pepe'cha'atiken jumpáak, yéetel uti'al u páajtale' tu beetaj u ts'a'abal jump'éel *exhorto* ti' tumen le ajp'is óol Feraud uti'al túuxbil ti' u ajp'is óolil u nojlu'umuil México, uti'al ka páatak in ma'achal yéetel aktáana'anilene' ka bisa'aken tu kaajil Miahuatlán, ba'ax o'olale' ku ya'aliko'obe' ti' bin yanen tu kaajil Loxicha, uti'al in líik'sik le kaajo' tu yóok'ol noj jala'acho'ob, ts'o'okole' ti' yanen te' nojkaajo' *cincuenta leguas* u náachil ti' u kaajil Loxicha, tu'ux jach mix juntéen binja'anen.

U j-ajp'is óolil le nojkaajo' –u ketmubáaj yéetel le yuum jk'iino'– kex le *exhorto* ma' beeta'an tu beel je'ex u ya'alik

a'almajt'aane', jmáan tin wotoch tu táanchumuk áak'abe' ka tu bisen u k'alén, chéen ba'ax tu ya'alaje' a'ala'an bin ti'e ka u túuxten k'albil tu kaajil Miahuatlán. Bisa'ab xan k'albil le A'almajt'aanáal don José Inés Sandoval, ti' máax k'áata'ab áantaj tumen le máako'ob k'ala'ano'obe'.

Jach chíika'an u yila'al u tuusil le si'ipil ku ts'a'abal in kucho' yéetel seten sáasil le pe'epechak' ku beeta'al teno', tin jets'aj in tuuklike', le *Tribunal Superior* tu'ux jbinen in wa'al le táaj k'aas ba'al ku beeta'al teno', yaan u jets'ik ka cha'abaken jumpáakili'e'; ba'ale' ma' jbeeychaji', tumen chéen le ka ts'o'ok u máan bolomp'éelel k'iino'obe' ka jcha'ab in jóok'ol yéetel *fianza*, ku ts'o'okole' jumpuli' ma' ts'atáanta'ab in k'uuxilo'ob yéetel in takpoolo' tu yóok'ol le ajp'is óolo'ob tu sen pepe'cha'ato'obeno'.

Le toopo'ob tin muk'yajtaj yéetel óoli' sáansamal kin wilik u muk'ajta'al tumen tuláakal le máaxo'ob xúumpajta'ano'ob ku takpoolo'ob tu táan le sen k'aaso'ob ku máansiko'ob tu k'ab le máako'ob tuláakal ku ts'a'abal ti'ob yéetel u keetil le noj jala'acho'obo', tu ye'esaj tene', le kaajo' mixbik'in kun ki'imaktal u yóol yo'olal le yuumjk'ino'ob ka'alikil ku múul bisikuba'ob yéetel noj jala'acho'obo', le je'ela' tu jets'aj tene' u taakil in meyaj je'eba'alak k'iine' uti'al in ch'ejbesik le k'aak'as muuk' yaan ti' le máako'ob tuláakal ku ts'a'abal ti'obo'. Bey tin beetij tak tu'ux ku páajtale', yéetel bey xan unaj u beetik le *Partido Liberal*; ba'ale' k'aasil uti'al le wíinike' tumen le utskinaj ku kaxta'al u k'a'abéetkuunsa'ale', ma' tu ts'akik le k'oja'anile', tumen kex ya'abach u téenel páajchaj u to'opol le k'aak'as meyaj ku jo'olinta'alo'ob yéetel uláak' liberale', le k'eexo' chéen leti' u máakilo'ob, tumen ku p'áatal ichil le a'almajt'aanilo'ob kaaj yéetel noj a'almajt'aano'obe', le *fueros eclesiásticos* yéetel *militar*, le *intolerancia religiosa*, le *religión de Estado* yéetel le ch'aba'anil tumen le yuumjk'iino'ob ya'abach nu'ukulo'obo'. (ti' le ku jach ts'atáantik uti'al u meentik u mulu'uto'obo' uti'al u ye'esik u yanil u k'aasa'anil muuk'o'). Bey túuno', chéen ma'

xáanak káajak u meyaj le liberaalo'obo', ichil jump'íit winalo'obe' ku luk'sa'alo'ob yéetel ku ch'a'apachta'al máaxo'ob yano'ob ichil.

Kitak tu ja'abil 1839 tak 1840e' meyajnajen chéen ti' ba'ax tin k'anminbáaj. Tu ja'abil 1841e', le *Corte* ti *Justicia* tu ts'áajen Yáaxmat Ajp'is óol ti' *ramo civil* yéetel ti' *hacienda* ti' u noj kaajil le Péetlu'umo'.

Tu k'iinil 31 ti' julio tu ja'abil 1843e' jts'o'ok in beel yéetel xunáan Margarita Maza, u paal don Antonio Maza yéetel xunáan Petra Parada.

Tu ja'abil 1844e' u noj jala'achil le Péetlu'umo', General don Antonio León, tu ts'áajen *secretario* ti' *despacho* ti' Noj Jala'ach, láayli' ti' le téen je'elo' yéeya'aben *vocal suplente* ti' le *Asamblea Departamental*'. Máanak jump'íit winalo'obe' ka jkáaj u k'e'exel u *magistrados* le *Tribunal Superior* ti' le Péetlu'umo', ku ya'ala'al ti' ka'ache' *Departamento* tumen ku meyajta'al le *forma central* tu noj lu'umil México yéetel ka jts'a'aben *fiscal segundo* ti' le nojnajo'.

Tu ja'abil 1845e' jbeeta'ab yéeyajo'ob uti'al *diputados* ti' le *Asamblea Departamental*', tene' chíikpaj *candidatoen* je'ex uláak' ya'abo'ob ku ts'a'abal k'ajóoltbile'. Le jyéeyajo'obo' tu yéeyajeno'ob ka jp'áat yéeya'anen yéetel u yéeyaj tuláakal u jyéeyajo'ob. Tu káajbal u ja'abil 1846e' ju'ub le *Asamblea Departamental* yo'olal le jolkano'ob tu líik'siluba'ob jo'olinta'anilo'ob tumen *general* Paredes, máax ku túuxta'al tumen le *presidente* don José Joaquín de Herrera uti'al u bino'ob te' *frontera*, macha'an tumen le *ejército americano*'o', wa'alajo'ob t'aan tu kajtalil Peñasco (tu péetlu'umil San Luis Potosí) yéetel ka jsuunajo'ob tu nojkaajil México utia'al u meyajajo'ob bey noj jala'ache' – je'ex tu beetile'–, yoksikubáaj jumpáak u jo'olint le *Partido Monárquico Conservador*'. Le *Partido Liberal* ma tu p'ataj chéen beyo': áanta'anil tumen le *Partido Santanistao*', chich meyajnaj tak ka tu kaxtaj u jubik le ma' paatal meyaj jo'olinta'an tumen Paredes, ka'alikile' ka jts'a'ab bey u xuul u Noj Jala'achil México, le *general* don Mariano Salaso'.

Tu lu'umil Oaxacae' j-áanta'ab le k'uuxilo'ob tu yóok'ol Paredes tumen le *general* don Juan Bautista Díazo'; ka jts'a'ab jump'éeel *junta legislativa* yéetel jump'éeel *poder ejecutivo* tu'ux yaan óoxtúul máako'ob je'ets' tumen jump'éeel *junta de notables*. Le máax yéeya'abo' leti' le don Luis Fernández del Campoo', don José Simeón Arteaga yéetel teen, ka j-ooko'on jumpáak k beet le meyaj tu'ux yéeya'abo'ona'. Ts'aba'an u yojéelt noj jala'ach le ba'al ts'o'ok u beeta'ala', tu jets'aje' ka ju'ubuk le *junta legislativa*o' yéetel ka p'áatak chéen don José Simeón Arteaga jo'olintik le *poder ejecutivo* ti' le Péetlu'umo'. Tene' jsuunajen te' *Fiscalía* ti' le *Tribunalo*', u kúuchilil in meyaj, ba'ale' le noj jala'ach Arteagao', tu jubaj uti'al u meyajtik yéetel uláak' máako'ob, beytúuno' jkáaj u k'eexil, tu'ux ts'a'aben bey *presidente* wa *regente*, je'ex u ya'ala'al ka'ach ti' le máax jo'olintik le *Tribunal* ti' *Justicia* ti le Péetlu'umo'.

Noj Jala'ache' tu payalt'antaj tuláakal nojlu'um uti'al yéetel nukuch u páajtalilo'obe' u yéeyiko'ob máax kun jo'olintiko'ob uti'al u jelbesa'al le *Constitución* ti' 1824o', tene' leti' juntúul ti' le yéeya'abo'ob uti'al in jo'olintik Oaxacae', ka anchaj in bin tu nojkaajil México uti'al in beet in túumben meyaj tu káajbalil u k'iinilo'ob *diciembre* láayli' ti' u ja'abil 1846e'. Le téen je'ela' ts'o'okili' u ma'achal k nojlu'um tumen u muuk'ilo'ob Estados Unidos del Nortee': noj jala'ache' mina'an ya'ab taak'in ti' uti'al u tokik k nojlu'um, yo'olale' k'a'abéet u yáantaj le *Congreso* uti'al u yilik tu'ux ken u kaxtej. Le *diputado* yo'olal Oaxaca, don Tiburcio Cañasos', tu beetaj jump'éeel *iniciativa* uti'al ka cha'abak ti' noj jala'ache' u k'áatik taak'in yóok'ol junjaats le ba'albalilo'ob ku meyajta'al tumen le yuumjk'iino'obo' uti'al ka yanak taak'in uti'al le noj ba'ate'elo'. Le ba'al je'ela' jk'a'amij ka jmáansa'ab ti' jump'éeel *comisión especial*, tu'ux yanen, yéetel u k'áatajile' ka béeyak u beeta'al. Tu k'iinil 10 ti' *enero* tu ja'abil 1847e', jts'a'ab k'ajóoltbil u *dictamen*il, ikil u ts'a'abal ojéeltbil le ba'ax je'ets'o' jumpáak ts'a'abik uti'al xak'altsikbatbil. U much'balilo' sen xáanchaj yéetel u

japlanchi'ilo'ob, tumen le *Partido Moderado* –jach ya'abo'ob te' *Camarao'*– ma' tu k'amajo'ob utsil le tuukul je'ela'. Láas dos tu sáasbal 11 ti' le winalo' chíimpolta'ab le *dictameno'*; ba'ale' le ka jkáaj u ka'a xak'alta'ale' le máaxo'ob jo'olintik yaanal *partidoo'* jkáaj u beetiko'ob ya'abach utskiinajo'ob ti' u jejeláas jatsts'íibilo'ob, ikil u kaxtiko'ob u beetiko'ob k'aas, tumen kex wa ka jóok'ok táanil le jets'nojt'aana', ka yanak u xléechebilo'ob uti'al ma' u béeytal je'ex u páak'ta'al u ma'alobil tumen le *Congresoo'*. Láas 10 u sáastale' ts'o'oksa'ab le much'báaj tu'ux chíimpolta'ab le A'almajt'aano', ba'ale' yo'olal le ba'alo'ob ts'o'ok u yáax a'ala'alo', ma' jach jóok' je'ex u páak'ta'ale'.

Kitak túun le k'iino'ob je'elo', le yuumk'iino'obo', le *moderados* yéetel le *conservadores* tu p'isk'antuba'ob uti'al u k'askúunsiko'ob le a'almajt'aan yéetel u luk'siko'ob don Valentín Gómez Faríase' bey u noj jala'achil Méxicoe', máax ku yiliko'ob bey u jo'olpóopil le *Partido Liberalo'*. Chéen ichil jump'íit k'iino'obe' tu beetajo'ob le ba'alo'ob ku kaxtiko'obo', tu p'ujo'ob junjaats u jkananilo'ob le nojlu'um tu súutukilo'ob tu'ux le mola'ayilil jolkano'ob ku ba'ate'elo'ob uti'al u tokiko'ob k nojlu'um tu xamanil yéetel tu noj k'iíwikil Veracruz. Le xwo'okin j-a'ala'ab beeta'ab tumen *polkos*, k'aas ila'abik tumen u ya'abil le Nojlu'umilo', yéetel u tukulta'al tumen le máako'ob u k'áato'ob u jubo'ob u meyaj noj jala'acho'ob ma' tu páajtal u bin utsil ti'ob yéetel u nu'ukulilo'ob ba'ate'ele', ka tu kaxtajo'ob le táabsajo', páajchaj u táabsiko'ob *general* Santa Anna, máax jo'olintmajil le piktamil máako'ob binja'ano'ob ba'ate'el yéetel le jp'eka'an máako'ob te' La Angostura, máax táant u ts'a'abal bey u xuul u noj Jala'achil México tumen le *Partido Liberal*, ba'al ma' uts k'a'amik tumen le *Partido Moderado* yéetel *Conservadoro'*; ba'ale' Santa Anna, ma jets'a'an yóol je'ex suukile', tu xúump'ajtaj u baatsilo'obo' ka jtaal tu nojkaajil México, yéetel ba'ate'elil u ts'áaj le loots' ti' le *rebeldé'obo'*. Le máako'oba' jbino'ob u k'amo'ob le u jo'olpóopilo'oba' te' Villa de Guadalupe, ikil u lechmajilo'ob

tu kaalo'obe' *escapularios* yéetel *reliquias* ti' *santos* bey máaxo'ob kanáantik le *religión* yéetel le *fueroso*'. Don Valentín Gómez Faríase' jluk'sa'ab bey *vicepresidente de la República* yéetel le *diputados liberales* jo'op' u to'oto'opa'alo'ob ikil u xu'ulul u bo'ota'alo'ob je'ex u ya'alik a'almajt'aane', taak'in uti'al u páajtal u kuxtalo'ob tu kaajil México. Le *diputados* yéeya'ano'ob yo'olal Oaxacae' ma' tu páajtal u k'amik mix jump'éeel áantaj ti' k nojlu'um tumen yo'olal ti' jkáaj u ba'ate'el le *polkose*', ka luk'sa'ab le jala'acho'ob yéeya'an tumen kaaje' ka jts'a'ab u jeelo'ob tumen le jma' ki'imak óol máako'obo', yo'olal túun le *Congreso* ma' tu much'ikubáaj uti'al u beetiko'ob ch'a'at'aan tumen jump'íito'obe' tin jets'aj in suut tin taanaj uti'al in meyaj ti' ba'ax in xokmaj.

Tu winalil agostoe' láayli' ti' le ja'abo' [1847] jkóojen tu nojkaajil Oaxaca. Le *liberaleso*' kex ch'a'apaxta'ano'obe' chich u meyajob uti'al u sutiko'ob le jets' óol, uti'al túun le je'ela' ku ts'a'abal u muuk'o'ob tumen a'almajt'aan tumen anchajan jump'éeel noj jets't'aan ts'aba'an ojéeltbil tumen le *Congreso General* yo'olal tin k'áatil yéetel u k'áata'al tumen uláak' in baatsilo'ob ti' le *diputación* te' Oaxacao', ma' utst'aan le xwo'okin jbeeta'ab te' péetlu'uma' tu'ux ma' tu chíimpolta'al tumen le jba'ate'el máako'obo' le noj jala'acho'ob ts'aba'ano'obo', tin péeksajimbáaj uti'al in wáantik je'ex ku páajtale' le máaxo'ob ku meyajob uti'al u chíimpolta'al le a'almajt'aano', jump'éeel ba'al je'eba'alak k'iine' leti' in nu'ukul yéetel in máaskabo'.

Tu k'iinil 23 ti' *noviembre* bin utsil k beetik jump'éeel ba'al tu yóok'ol le jala'acho'ob ma' k'ajóolta'ano'obi'. Tu jo'olintaj le noj jala'achilo' le máax jo'olintmajil le *Corte* ti' *Justicia* A'almajt'aanáal don Marcos Pérez; tu much'ajubáaj le *Legislaturao*', máax tu ts'áajen *gobernador interino* ti' le Péetlu'uma'.

Tu k'iinil 29 ti' le winalo' tin ch'a'aj in noj jala'achil ka'alikil u ts'a'abal u jeel tak tu k'iinil 12 ti' *agosto* tu ja'abil 1848 tu'ux k'e'ex noj jala'acho'ob te' Péetlu'umo'.

Yéeya'aben uti'al in ka'a meyaj bey noj jala'ach, meyaj jts'o'ok tu winalil agosto tu ja'abil 1852, ka tin k'ubaj le meyaj ti' le jala'ach *interino* don Ignacio Mejía. Tu ja'abil 1850e' jkíim in paalil Guadalupe ka'ap'éeel ja'abo'ob yaan ti', kex le a'almajt'aan ku wet'ik u mu'ukul kimeno'ob ti' le najilo'ob k'ujo', ba'ale' ku cha'abal u mu'ukul chéen u múuch'láak'tsilo'ob le noj jalacho'ob te' *templo'obo'*, ma tin wóotaj in k'a'abéetkuuns le utsil je'ela', teen túune' ka tin bisaj in muuk in paalil tu táan muknalil San Miguel, ku p'áatal náachil ti' le nojkaajo', yéetel le je'ela' uti'al yila'al chíimpolil ti' le a'almajt'aan, ya'abach u téenele' le chíiktuukulo'obo' ma' tu cha'aj u chíimpolita'ali' ba'al beetik u yaantal k'aas uti'al u toj óolal kaaj. Kitak túun yéetel le chíikula' bey xan yéetel le muuk'il tin k'a'abéetkuunsaj uti'al u xu'ulsa'al le u mu'ukul kimeno'ob te' tu najilo'ob k'ujo', xu'ul jumpuli' le u mu'ukul kimeno'ob ichil u nojkaajil Oaxacao'.

Le ka jts'o'ok tu ja'abil 1852 in beetik in noj jala'achil te' Petlu'umo', jts'a'aben jo'olpóopil ti' le *Instituto* ti' *Ciencias* yéetel *Artes* bey xan in ts'áaik xook yo'olal *Derecho Civil*. Ichil le k'iino'ob je'elo' ts'o'okili' u káajal le ba'ate'elo'ob tu k'aaba'ataj *revolución de Jalisco*, yóok'ol le noj jala'acho'ob yano' uti'al u yutsil le *Partido Retrógrado'*. Kex teen ts'o'ok u p'áatal ma' noj jala'achen te' nojkaajo', ch'a'apachta'aben ma' chéen tumen le k'aak'as máako'ob ku kaxtiko'ob ba'ate'el yéetel tu ch'a'ajo'ob le noj jala'achilo', bey xan máaxo'ob le ka tin beetaj in noj jala'achile' tin ts'áaj kúuchilo'ob uti'al u meyajjo'ob tin wéetel, jma'asubtalo'ob okoltaak'in ku kaxtiko'ob kúuchil u yaantalo'ob ichil le ku loots'o'obo', ikil u topiko'ob le máak le ka tu beetaj u noj jala'achile' ba'ax tu beetaje' chéen u kanáantik u chíimpoltik u meyaj tu'ux ma' tu beetik k'aas ti' mixmáak. Mina'an u jeets'lil u kuxtalo'ob mix u tuukulil u tsikbe'enilo'ob yo'olale' je'eba'alak k'iine' ku kaxtiko'ob u nats'ikuba'ob tu tséel le máax ku loots'e', kex uti'al le je'ela' u meyajjo'obe' leti' u toopankilo'obo'. Tene' jp'áaten in wil

ba'ax ku páak'tiken, mixba'al tin wa'alaj, mixba'al k'aasil tin beetaj.

Tu k'iinil 25 ti' mayo tu ja'abil 1853e' suunajen tu kaajil Ixtlán, tu'ux jbinen in beet jump'éeel *diligencia judicial* ikil in beetik ba'ax in xokmaj. Tu k'iinil 27 láayli' ti' le winalo' jbinen tu nojkaajil Etna –kamp'éeel lúub u náachil ti' le nojkaajo'– uti'al in kaxtik a'aljaajo'ob uti'al u yutsil u kaajil Teococuilco, ti' yanen in beet le meyaja' bey óoli' chúumuk k'iine ka jk'uch junmúuch' jpoliso'ob machiken, le ka jmáan ka'ap'éeel oora'obe', ka jk'u'ub ten in *pasaporte* tu'ux jets'a'ane' ka bisa'aken k'albil tu nojkaajil Jalapa tu Péetlu'umil Veracruz. Tu k'iinil 28e', j-jóok'en aktáanta'anen tumen junjaats máako'ob yéetel u tsíimino'ob bey xan don Manuel Ruiz yéetel don Francisco Rincón, láayi' tu bisa'alo'ob xan k'albil ti' uláak' jejeláas tu'uxo'ob náach ti' le Péetlu'umo'. Tu k'iinil 4 ti' junioe' jk'uchen tu kaajil Tehuacán, tu'ux luk'sa'ab ten le kanano'. Kitak te'elo' tin ts'áaj ojéeltbil le ma' paatal ba'al beeta'ab teno'. Tu k'iinil 25e' jkóojen tu nojkaajil Jalapa, u ts'ook kúuchil tu'ux jk'uchen.

Te' nojkaaja' jp'áaten 75 u p'éelel k'iino'ob, ba'ale' u jala'achil General Santa Annae', ma' jxu'ul u ch'úuktikeni' mix tu cha'aj in kuxtal yéetel jets' óolali', tumen jach ma' úuchak k'uchiken te'elo' ka j-a'alab tene' ka xi'iken Jonacatepeque tu *Estadoil México*, j-a'ala'ab tene' yo'olal jbiniken tu nojkaajil Jalapa, tumen ma' tin chíimpoltaj bin u jets't'aan noj jala'ach máax túuxten tu kaajil Jonacatepeque. Le je'ela' chéen yo'olal u kaxtiko'ob in p'u'ujul, tumen le *pasaporte* ts'a'ab ten tu kaajil Oaxacao' jach sáasil ya'alik u kúuchil tu'ux kin túuxta'al jp'atbile' leti' le Jalapao'. Bey tin tsolajil, ba'ale' ma' núuka'ab ten mixba'ali'. Ku beeta'al tene' le ba'ax ku beetik le *lobo* ti' le jtaman lekéen a'ala'ak ti' ku yéek'kunsik le yo'och ja'o'. Tu jóok'bal in bin uti'al Jonacatepeque le ka tin k'amaj uláak' jets't'aan uti'al in bin tu *castilloil* Perote. Láayli' ma' jóok'oken Jalapa uti'al in bin tu'ux kin túuxta'ala', ka j-a'ala'ab tene' ka xi'iken

Huamantla, tu Péetlu'umil Puebla, tu'ux tin káajsaj in bin tu k'iinil 12 ti *septiembre*; ba'ale' k'a'abéetchaj in máan tu kaajil Puebla, uti'al in kaxtik jump'íit taak'in uti'al in kuxtal tu kaajil Huamantla, tu'ux ma' chéen ch'a'abil u kaxta'ali'. Le ka jts'o'ok in beetike', tin jets'aj u jóok'ol in bin tu k'iinil 19; ba'ale' jump'éeel k'iin ku binetik in bine' láas 10 áak'abe' ka jma'achen tumen don José Santa Anna –u paal don Antonio– yéetel ka jbisa'aben tu *cuartelil* San José, tu'ux anchajen yéetel ma' jcha'ab in t'aan yéetel mixmáak tak tuláak' k'iin aktáanta'anen yéetel ma' tu cha'abal in t'aan yéetel mixmáak uti'al u *castilloil* San Juan de Ulúae', tu'ux k'ujsa'aben tu k'iinil 29. Le *capitán* don José Isasi leti' u *comandanteil* le *escolta* tu bisajen kitak Puebla tak Veracruz'. Ma' jcha'ab in t'aan yéetel mixmáak te' Castillo tak tu k'iinil 5 ti' octubre láas *once* k'iino', tu'ux u jala'achil le *Castillo* don Joaquín Rodal, tu ts'íikiltajen uti'al ka in chíimpolt le u jets't'aanil in bisa'al uti'al Europa tu'ux tu k'ubaj ten le u *pasaporteilo*'. Ti' le téen je'ela' k'oja'anen, ka tin núukaj ti' le jala'acho' je'el in beetik le ba'ax ku ya'ala'al teno' ba'ale' lekéen chan utsaken; ba'ale' chich tu núukaj ten ikil u ya'alik tene' yaan u jets't'aanil in jóok'ol te' chéem ku k'aaba'atik *inglés Avon*, ku yaantal u jóok'ol te' jáalja' láas *dos* tu chíinil k'iin ti' le k'iin je'elo', ma' tu páak'taj in wa'alik mixba'ale' ka tu machaj in nu'ukule' ka tu bisajen te' nuxi' chéemo'. Chéen bey xu'ulik jets'a'anil ma' in t'aan yéetel mixmáako', bey anchajiken kitak tu áak'abil 12 ti' *septiembreo*'.

Tu k'iinil 9e' jkóojen tu nojkaajil Habana, tu'ux –yo'olal cha'abik tumen le *capitán general* Cañedoo'– jp'áaten tak tu k'iinil 18 ti' *diciembre*, uti'al in bin tak Nueva Orleans tu'ux jk'uchen tu k'iinil 29 láayli' ti' le winalo'.

Kajlajen te' nojkaaja' tak tu k'iinil 20 ti' *junio* tu ja'abil 1855, tak ka j-jóok'en uti'al Acapulco uti'al áantaj ichil le *campaña* ku beeta'al tumen le *generales* don Juan Álvarez yéetel don Ignacio Comonfort tu yóok'ol le k'aak'as meyaj ku jo'olinta'al tumen don Antonio López de Santa Annao'.

Le biimbal tin beetajo' jmáanen tu noj beejil Habana yéetel u istmoil Panamá ka jk'uchen tu jáalja'il Acapulco tu ts'ook u k'iinilo'ob *julio*. Ba'ax beet u ch'a'ik le tuukula' leti' le jets't'aan tu beetaj Santa Annao': Le bin le máaxo'ob jóok'sa'ano'ob tu kaajalo'obo' ma' tu páajtal u suuto'ob tu lu'umo'ob wa ma' tu ch'a'iko'ob u t'aanil u beetiko'ob ba'ax ku ya'ala'al ti'ob yéetel u makik u chi'ob ti' le k'aak'as meyajil jala'acho'ob ku beeta'al te' nojlu'umo'. Le ka jts'o'ok in wojéeltik le jets't'aan ts'aba'ana', t'aanajen yéetel uláak' in baatsilo'ob túuxta'ano'ob ti' uláak' kaajo'obe' ka tin túuxtaj jump'éeel ts'íibil ju'un ti'ob –míin ti' ku p'áatal ichil in ju'uno'ob, u yáax ts'íibilo'obe'–, ikil in payalt'antiko'ob ka suunako'on ti' k lu'um, ma' yéetel k'aasil je'ex le taak u beeta'al to'ono', ba'axe' k okol ichil le *revolución* ku kaxta'al u beeta'al tu yóok'ol le jk'aak'as máako', uti'al u ts'a'abal noj jala'acho'ob ka u ts'áaj ki'imak óol ti' k nojlu'um yéetel le p'is óol, le jáalk'abil yéetel le keetilo'. Ma'alob tu núukajilo'ob ten, le yáaxo'obo' leti'ob: don Guadalupe Montenegro, don José Dolores Zetina, don Manuel Cepeda Peraza, don Esteban Calderón, don Melchor Ocampo, don Ponciano Arriaga yéetel don José María Mata. Tuláakalo'ob tu ch'a'ajo'ob u *fronterail* Tamaulipas, tene' ka jbinen uti'al Acapulco.

Bey anikena', ka tin wojéeltaj tu winalil *agostoe'* Santa Annae' ts'o'ok u xúump'ajtik u beetik u noj jala'achil yéetel tu jóok'ol tu nojlu'umil México, yéetel tu nojkaajil Méxicoe' ts'o'ok u jo'olinta'al le *Plan de Ayutla*, ku jo'olinta'al le *presidencia* tumen le *general* don Martín Carrera. Le ki'imak óolal tu taasaj le ba'al ts'a'ab ojéeltbila' ma' tu ts'áaj tu'ux le ka'atuukulo'. K'ajóolta'an le ju'un tu'ux ku ts'a'abal k'ajóoltbil le tuukulo', ba'ale' ma' kanáanta'ab u xak'al ila'al ba'ax le ts'íibta'ano'ob ichilo', máaxo'ob beetej uti'al u yojéelta'al ba'ax ku kaxta'al tu yéetel, bey xan ba'ax ken u p'at le tuukula'. Ku binetik chéen u beeta'al u noj much'bail, u chíimpolta'al yéetel u ts'a'abal k'ajóoltbil ti' tsalaj le noj tuukul ku ts'a'abal ojéeltbilo' ikil u ts'íibta'al jump'éeel ju'un

tu'ux ku ts'a'abal k'ajóoltbil u ma'alobil. Le máax ts'íibtik le tsalaj ku ts'a'abal ojéeltbil te'elo', tu ch'a'aj u beet le meyaja'. Chéen ba'ale' tene' tin tsolaj u nu'uk ti' le don Diego Álvarez ikil in wa'alik ti'e', wa k'a'abéet u k'iimbessa'al púuts'ik Santa Anna bey jump'éeel ba'al ku beetik u sa'atal u tuukul le k'aak'as máako'ob (áantik beyo' u loots' le *revolucióno'*), jumpuli' ma' ma'alob ka chíimpolta'ak le tuukula', jets'a'an u ts'a'abal k'ajóoltbil México, mix u k'ajóolta'al xan le noj jala'ach ts'a'abo'; tumen le *Plan de Ayutla* ma' tu cha'ik u meyaj le mola'ay tu much'ajubáaj tu kaajil México uti'al u ts'a'abal u Xuul u noj jala'achil Méxicoo', tumen xane' le máaxo'ob jo'olint le meyajil tuukula' láayli' leti'ob le *generales* yéetel máako'ob ku meyajo'ob ka'ach yéetel Santa Annao' –ch'a'apachtik máaxo'ob jo'olintik le *Plan de Ayutlao'*–, saásile', saatal u yu'ubikuba'ob yo'olal púuts'ik u jo'olpóopilo'obe', tu jets'ajo'ob okol ichil le *revolución* uti'al u k'askúunsiko'ob, u kanáantik u meyajo'ob yéetel ma' u ch'a'apachta'alo'ob yo'olal le k'aak'as ba'alo'ob u beetmajo'obo', yéetel le je'ela' ku k'a'abéetkuunsiko'ob beyo' u topmajilubáaj k' éet lu'umilo'ob máaxo'ob ba'ate'elnaja'ano'ob uti'al u kaxtiko'ob u jáalk'abil k' nojlu'um ti' le k'aak'as yuumk'iino'ob-jala'acho'ob jo'olinta'an tumen don Antonio López de Santa Annao'. Don Diego Álvarez ma'alob tu k'amil in tuukul, u yoojlil túune' tu saásabal uláak' k'iine' ka jmáanen te' *imprensa* uti'al in xak'al ilik le ts'íib ts'o'ok u káajsa'al u *imprimirta'* al tu'ux ku p'isk'anta'al bey ma'alobe' le *Plan de Ayutla*.

Le *general* don Juan Álvarez, máax ti' yaan Texcae', tu'ux anchaja'an u *cuartel general*, jach tu k'ajóoltaj ba'axten ku beeta'al le péeksba'ob te' Méxicoo': le ka jts'o'ok u yilik u ts'íibilo'ob le tuukulo', ma' tu k'amaji', ka tu jets'aj junmúuch' máaxo'ob yaan yéetelo' uti'al u bin tu nojkaajil México uti'al u beetik le noj ba'ate'el leti' káajsmajilo'.

Máanak chéen jump'íit k'iino'obe' jk'uch Texca don Ignacio Campuzano, túuxta'an tumen don Martín Carrera,

uti'al u kaxtik u k'exik u tuukul yuum Álvarez yo'olal u jaajil u jala'achil Carrera yéetel u ma'alobil ka k'ajóolta'ak tumen tuláakal u jo'olpóopilo'ob le *revolucióno'*. Ichil le much'báaj jbeeta'ab uti'al u yu'uba'al le *comisionado* tu'ux anchajen yéetel u yáantaj yuum Álvarez, ku ts'o'okol u ma'alob tukulta'ale' ma' jk'a'am le ba'ax ku kaxtik Campuzanoo', máax leti' k'ajóolt u ma' paatalil ba'ax u k'áat u beeto' yéetel ma' jsuunaj u ts'áaj yojéelt bix binik ti' u nojochilo'. Tu séeblakile' jbin le *general* Álvarez yéetel u *tropas* tu beejiil Méxicoo'. Chilpancingoe' tu ts'áajuba'ob k'ajóoltbil uláak' ka'atúul *comisionados* ti' don Martín Carrera, ikil u kaxtiko'ob le xan u k'áat Campuzanoe': ikil u taasiko'ob waba'ax u k'ubent'aanilo'ob le *general* Carrerao'. U'uya'abo'ob xan ichil jump'éel much'báaj tu'ux anchajen yo'olal túun máaxo'ob jach u yaabiltmajo'ob u lu'umo'ob yéetel u k'ubmaj u yóolo'obe', tu jaajil u yóolo'ob tu k'amajo'obe' ma' tu béeytal u p'áatal u jala'achil Carrera tumen je'ets' tu yóok'ol u yéeyaj nojlu'um, tumen ma' tu núupul yéetel le tuukul meyaj jets'a'an yéetel u yutsilo'ob le *revolucióno'*. Yo'olal bey tin k'áatilajo', je'ets'e' yéetel ts'íibil ju'une' ka k'áata'ak ti' le *general* Carrerao' ma' u séeguer u beetik u noj jala'achilo' tumen uti'al u beetike' mina'an u ma'alob ju'unilo'ob, je'ex kun a'albil ti' tumen u j-ántajo'obe'. Leti'obe' suunajo'ob yéetel le ts'íibilju'uno', don Martín Carrerae', utschaj u tuukul u p'atik uti'al u jets'ikubáaj kuxtal, ka jp'áat *comandante militar* tu nojkaajil Méxicoo' juntúul ti' le *general*o'ob joronts'íibt le u ju'unil ma' ki'imak óol ti' u nojlu'umil Méxicoo', jump'íit k'iino'ob púuts'uk *general* Santa Anna. Le *comisionados* túuxta'ab Chilpancingo tumen don Martín Carrera leti'ob don Isidro Olvera yéetel don Francisco Zarco.

Séeguernaj u bin yuum Álvarez uti'al Iguala, tu'ux tu ts'áaj ojéeltbil jump'éel *Manifiesto a la Nación* yéetel ka jkáaj u meyajtik le ba'axo'ob yaan u beetik ti' le u noj tuukulil le noj ba'ate'elo', uti'al u béeytal le je'ela' tu beetaj jump'éel *consejo* tu'ux ku yaantal juntúul máak ku taal ti'

tuláakal u Péetlu'umil México. Tene' ts'a'aben in chíimpolt u Péetlu'umil Oaxaca. Le *consejoa'*, jts'a'ab tu nojkaajil Cuernavaca le ka ts'o'oke' ka yéeya'ab u noj jala'achil México, máax yéeya'ab yéetel u ya'abil yéeyajo'obe' leti' le *general* Juan Álvarez, máax jumpáak kulajik u beet u noj jala'achil. Tu séeblakile' tu ts'áaj u jno'ojk'abo'ob, uti'al *ministro de Relaciones Interiores yéetel Exteriorese'* yuum Melchor Ocampo; uti'al *ministro de Guerra*, yuum Ignacio Comonfort; uti'al *ministro de Hacienda*, yuum Guillermo Prieto, yéetel uti'al *ministro ti' Justicia yéetel Instrucción Pública*, tu ts'áajen teen. Tu súutukil xane' ka ts'a'ab k'ajóoltbil u payalt'aanil uti'al u yéeya'al *diputados* kun meyaj uti'al k nojlu'um. Yo'olal túun u tuukulil le *revolucióno'* leti' u ts'a'abal jump'éeel nojlu'um ma'alob u chuuno'ob yéetel jáalk'abil, keetil yéetel ka je'ets'ek le jáalk'abil meyaj uti'al kaajo', tukulta'abe' ma'alob ma' u yéeya'al yuumjk'ino'ob uti'alo'ob jo'olpóopil ti' nojlu'um, tumen jump'éeel yaj bix ts'o'ok yila'ale' le yuumjk'ino'obo' yo'olal ma' u yoojlilo'ob wa yo'olal chéen u k'asa'anilo'obe', ichil le noj k'a'ana'an mola'ayo'obo' chéen leti'ob ku jo'olintikuba'ob yéetel ma' tu chíimpoltiko'ob le ba'alo'ob ku je'ets'el uti'al u yutskíinta'al le toopo'ob ku beetiko'obo' yéetel u beetiko'ob uts ti' u páajtalilo'ob tuláakal *mexicano'*ob. Yo'olal bey anik le ba'alo'oba', k'a'abéet u we'et'el u yéeya'al le yuumjk'ino'obo', ku beeta'al le je'ela' uti'al u yutsil kaaj, ikil u ya'ala'ale' lekéen ts'o'okok u jóok'ol le noj a'almajt'aan yéetel u ts'a'abal ojéeltbil le k'eexo'ob ti'o', le yuumjk'ino'obo' ku p'áatal mina'an u xléechebil –je'ex uláak' máako'ob– uti'al ka yéeya'ako'ob ichil le u meyajil yéeyba'obo'.

Le *general* Comonfort ma' uts tu t'aan le tuukul je'ela', yo'olal u sajakil ti' le mola'ayo'ob tu'ux tuláakal ku ts'a'abal ti'ob yéetel k'aas u tuukulo'obo'. Tu ye'esaj u k'uuxil tumen ichil le *Consejo* jbeeta'ab Igualao', ma' ts'a'ab mixjuntúul yuumjk'iini', yéetel jump'éeel k'iine' tu ya'alaje', ma'alobe' ka ts'a'abak ichil le *Consejo* táanchumuke' yuumjk'iino'ob

yéetel uláak' táanchumuke', ka ts'a'abak jejeláas mola'ayo'ob. Láayli' u k'áat xane', ka ts'a'abak ichil le *ejército* le *general*'ob, *jefe*'ob, yéetel *oficial*'ob, máaxo'ob jach tak tu ts'ook k'iine' ti' meyajnajo'ob uti'al le k'aak'as jala'ach táant u lúubula'. Bey anik le ba'alo'oba', jach ma' paatal jumpuli' ka ts'a'abak meyaj ti' le máako'ob ichil le *gabineteo*', tumen ba'ax k'a'abéet ichil le k'iino'oba' leti' u yúuchul meyaj tu jaajil uti'al u jelbesa'al le u meyaj noj jala'acho'ob, tumen mixba'al meyajil jets'a'an beetbil. Le je'ela' tu beetaj u k'uuxil yuum Ocampo, máax tu jets'aj u xúump'ajtik u meyaj, ba'al jk'a'am ti'. Yuum Prieto yéetel tene' t jets'aj xan k xúump'ajtik; ba'ale' yo'olal tu k'áatil to'on xuul noj jala'ach yéetel k oojelile' le k'iino'ob je'elo' jach talam u beeta'al jump'éel túumben *gabinete*', ka t a'alaj k p'áatal. Ba'ax jbeet in p'áatal ichil le meyajo', leti' u ts'iibolajile' u k'uchul u yaantal u páajtalile' uti'al in káajsik jump'éel ti' le ya'abach k'eexo'ob ku k'a'abéetkuunsa'al tumen kaaj, uti'al u ma'alobtal u kuxtalo'ob, ikil in k'a'abéetkuunsik beyo' le muk'yajo'ob ts'o'ok u yaantal ti' le kaajo'ob uti'al u xu'ulsiko'ob le sen peeche' óol ts'o'ok u beeta'al ti'obo'.

Ichil le k'iino'ob je'elo', tin k'amaj jump'éel k'ubent'aan ti' u jala'achilo'ob Oaxaca, tu'ux ku ts'a'abal in wojéelte' le don Martín Carrerao' ts'o'ok u jets'ik ka in beet in noj jala'achil tu Péetlu'umil Oaxaca, yéetel kin payalt'anta'ale' uti'al ka xi'iken uti'al in k'amik le kuucho'; yo'olal túun mina'anil ti' le *general* Carrera u páajtalil uti'al u ts'áaiken bey noj jala'ache', ka tin núukaje' ma' tu páajtal in k'amik ka'alikil ma' u beeta'al tumen u jaajil noj jala'ach ku páajtal u beetik.

Jbisa'ab tu najil u meyaj noj jala'acho'ob tu nojkaajil Tlalpan chéen jump'íit k'iino'ob, ku ts'o'okole' tu noj méek'tankaajil tu'ux p'áato'ob tu ts'ook.

Yuum Álvarez' ma'alob k'a'amik tumen le kaajo' yéetel le máaxo'ob u yoksmajuba'ob ichil le *partido progresista*'o'; ba'ale' le máaxo'ob tuláakal ku ts'a'abal ti'obo', le jka'ap'éel

icho'ob yéetel le *moderados* p'ekmajilo'ob tumen leti'e' mina'an ichil u mola'ayil le ayiik'alo'obo', je'ex u ya'aliko'ob leti'obo', yéetel ts'íik *republicano* yéetel tsikbe'enil máak xan, ma' tu k'amik u beeta'al k'aak'as ba'alo'ob yéetel mix tu k'amik u to'opol máako'ob, jkáaj túune' u beeta'al k'aak'as ba'alo'ob uti'al u k'askúunta'al u meyaj, tu'ux ku yúuchul ch'inch'int'aano'ob tak tu yo'olal bix u kuxtal yéetel a'alajba'alo'ob uti'al u kaxta'al u p'a'atal k'aasil. Le ba'ax ken in tsikbalta', yaan u ts'áaik k'ajóoltbil le k'aak'as ba'alo'ob anchaj u beeta'al uti'al u p'a'atal k'aasil le yuum Álvarezo'.

Jump'éel mola'ayil cha'ane' tu beetaj jump'éel cha'an tu kúuchil *Teatro Nacional*. Máaxo'ob p'ekmajilo' tu beetajo'ob le ba'ax u k'áato'ob bey mejen paalalo'obe', yéetel tu nupajuba'ob yéetel uláak'o'ob uti'al ma' u bino'ob te' cha'ano', tu beetajo'ob xane' ma' u bin tak uláak' ma'alob múuch'láak'tsilo'ob te' cha'ano'. Yo'olal tumen le *moderados*, u k'áato'ob u ch'a'ob k'íiwik ti' uláak'o'obo' yéetel mina'anil ti'ob uláak' máaxe' –yéetel u beetiko'ob je'eba'axak u k'áato'ob tu yéetele'– tu yéeyajo'ob le *general Comonfort*, tu much'ajuba'ob yéetel uti'al u ch'ujuk t'antiko'ob uti'al u ts'a'abal u na'ate' chéen leti' je'el u páajtal u beetik u noj jala'achile' yo'olal le ma'alob ba'alo'ob u beetmaj ichil le *revolucíono*', yéetel ma'alob u k'a'amal tumen le ayiik'alo'obo'. Le máake' saatal u yóole', jlúub ichil le xléechebe', tumen j-ook tak ichil le mejen k'aak'as ba'alo'ob kaxta'ab u beeta'al ti' máax kanántmajile', leti' le general Álvarezo', máax ma' tu yóotaj u yaktáant ti' u cha'anil le *teatro* ts'o'ok u yáax a'ala'ale'. Kin tukultike' k'a'abéet k k'a'ajsik le ba'alo'ob ucha'ana' tumen ku meyaj uti'al u yojéelta'al ba'axten jach ma' xáanchaj u beetik u noj jala'achil le yuum Álvarez yéetel chéen ka tu xúump'ajtilo'.

Ka'alikil u yúuchul le ba'alo'ob kun beetik u séeb bin le yuum Álvarez yéetel u kukiinsa'al le yuum Comonfort bey u xuul u noj jala'achil Méxicoe', tene' tin lep'aj in wóol in meyajtik u A'almajt'aanil u meyajta'al p'is óol.

Loots'naja'anil le *revolucióno'*, jach k'a'abéet u béeykunsa'al le k'eexo'ob ti' le a'almajt'aan tu'ux ku taal u muuk'il le sen toopo'ob ku beeta'al yéetel táant u xu'ulula'. Le yáax a'almajt'aano'ob yo'olal u beeta'al p'is óolo', mina'an mixba'al yo'olal le je'ela', tumen ku ts'a'abal k'a'ana'an *tribunalo'*ob uti'al u ts'aatáanta'al le máaxo'ob tuláakal ku ts'a'abal ti'obo', beetik je'eba'alak k'iin ti' kaajale' le xma'keetil beetik k'aas ti' le p'is óol yéetel je'eba'alak k'iine' u beetik u yaantal k'uuxil ti' le kaajo'. Ma' chéen ichil le meyaj je'ela', ti' tuláakal le yaan ichil u meyaj noj jala'acho'obo', k'a'abéet u ma'alob meyajta'alo'ob tumen le *revolucióno'* uti'al tuláakal. Ku k'a'abéetchajal jump'éeel nojoch meyaj uti'al tak tu'ux ku páajtale' u ma'alob jóok'ol le meyajil k'eexo', uti'al túun le je'ela' k'a'abéet u ya'ala'al, u tsikbalta'al yéetel u je'ets'el yéetel noj jala'acho'obe' jump'éeel noj tuukulil meyaj, ba'al ma' tu páajtal tumen kitak ka tu luk'subáaj yuum Ocampoe' jp'áat ma' chúuka'an le *gabineteo'*, yuum Comonforte' –máax ku yila'al bey u jeefée'– ma ki'imak u yóol yo'olal u yilik bix u bin yéetel ba'ax ku kaxta'al yéetel le *revolucióno'*. Láayli'e', u meyaj bey noj jala'ach le yuum Álvarezo' ku kaxta'al u k'askúunsa'al ichil u kaxta'al u ts'a'abal tuláakal k'aaso'ob tu beel uti'al ka u xúump'at u beetik u noj jala'achilo'. Jach talam túun u beeta'al je'eba'axak meyajil ichil le ba'alo'ob beya', yo'olal le je'ela' le k'eexo'ob tin beetaj ichil a'almajt'aanil p'is óole' ma' chúuka'ano'obi', tu'ux tin kaxtaj in bolik chéen le seten utsil ku ts'a'abal chéen ti' le yuum jk'iino'obo' ichil le *ramo civil* ba'ale' ma' béeychaj in bolik ichil *materia criminali'*, wa ku páajtale' táanile' ku béeypajal. Ti' le jolkano'obo' p'a'at ti'ob le *fueros* yo'olal le si'ipilo'ob ku beetiko'ob yo'olal u meyajo'ob bey jolkano'obe'. Tin luk'saj xan le uláak' *tribunales* ku meyaj chéen uti'al junjaats ayiik'alo'obe', ka tin sutaj u ts'atáanajil ti' le ku meyajo'ob uti'al tuláakalo'obe'.

Ts'oka'an in tuukulil a'almajt'aanile' –ichil u meyajile' j-áanta'aben tumen le táankelem máako'ob *oaxacailo'ob*

A'almajt'aanáalo'ob Manuel Dublán yéetel don Ignacio Mariscal–, tin ts'áaj u yojéelt le xuul noj jala'ach don Juan Álvarez, máax ma'alob tu k'amij ka tu túuxtaj ts'a'abil ojéeltbil bey Noj A'almajt'aan uti'al u ts'a'abal p'is óol. Jets'a'an tumen tene' ts'a'ab k'ajóoltbil tu k'iinil 23 ti' *noviembre* tu ja'abil 1855.

Kex ma' jach ma'alob le a'almajt'aana', jk'a'am yéetel ya'akach ki'imak óolal tumen le *Partido Progresistao'*. Leti' le ba'ax beet u t'a'abal le K'eexo'ob maas táanil tu beetaj u tóoka'al u noj najil le toopo'ob yéetel le ch'íiktuukulo'obo'; leti' u ts'ook ba'alo'ob jbeeta'ab yéetel ka tu beetaj u k'uuxil le máako'ob tuláakal ku ts'a'abal ti'obo', tu'ux le *general Comonfort* yéetel tuláakal le uláak'o'obo' –tu yo'olal ma' u na'atmajob'ob ba'ax ku kaxta'al yéetel le *revolucióno'*, wa tu yo'olal u kaxtiko'ob ba'alo'ob chéen uti'alo'obe', taakchaj tak u k'amiko'ob bey ma'alob le ba'alo'ob k'aastako'ob ucha'ano'– kex ma' u k'áato'obe', pe'ech'o'ob uti'al u beetiko'ob le ba'ax ku ya'ala'al wa ku tukulta'al tumen kaajo'. Chéen le máako'ob tuláakal ku ts'a'abal ti'obo', tu p'isk'antajuba'ob uti'al u lúubsiko'ob bey noj jala'ach le general Álvarez, ikil u páak'tiko'obe' u yáanta'alo'ob tumen don Ignacio Comonfort yéetel le ba'alo'ob ku kaxtiko'obo'. Tu kaxtajo'ob u nupikuba'ob yéetel don Manuel Doblado, máax ku ba'ate'eltik tu noj kaajil Guanajuato le úuchben *Plan ti' Religión* yéetel *Fueroso'*. Le *moderadoso'*, ma' tu nupajuba'ob yéetel u xuul noj jala'acho'ob uti'al u xu'ulsiko'ob u poolilo'ob le máaxo'ob kaxtik u k'askúunsik le meyajo', tu beetajo'ob u na'atik yuum Álvarezé' yo'olal leti'e' ku yúuchul le xwo'okino'obo' tumen ma' tu ka'a'mal bey noj jala'ach tumen kaaje', yo'olal túun mix le *Ministro ti' Guerra* –máax jach k'a'ana'an j-áantmajil ka'ache'– láayli' bey u t'aan yo'olalo', yo'olal le je'ela' ka tu ki' ch'a'aj u tuukulil u k'ubik le noj jala'achil ti' don Ignacio Comonfort tu jeel leti'o', kex yaan máaxo'ob xan áantik uti'al ka p'áatak u beet u noj jala'achil; ba'ale' le yuum Álvarezé' u yaamaj u nojlu'um, uts yéetel ma' tu páak'tik mixba'al yéetel ma' tu

yóotaj ka yanak tu yo'olal leti'e' u ka'a káajal le *guerra civil* tu Nojlu'umo'.

Le ka jts'o'ok u meyaj yuum Álvarez, yéetel u luk'sikubáaj le noj jala'ach yéetel u p'atik u meyaj le u *ministro'*ob tu'ux yaneno', le túumben noj jala'acho' tu líik'saj u túumben j-áantajo'ob je'exili' kun úuchule' uti'al u *ministrose'* tu yéeyaj le *moderado'*obo'. Tu tsikke'enil u k'aaba' le jaajil yéetel le p'is óolo', k'a'abéet u ya'ala'ale' ichil le múuch' máako'oba', ya'abach ti' leti'obe' chéen yo'olal ma'alob u lúubul ti'ob le *general* Comonfort, wa tumen ku tukultiko'obe' le noj jala'acha' je'el u páajtal u beetik uts ti' k nojlu'ume', u much'ikuba'ob tu yéetel ku yila'alo'ob bey *moderado'*, ba'ale' u jaajile' máako'ob u jets'maj u yóolo'ob yo'olal le *revolución progresista* (yo'olal le je'ela' ts'o'ok u ts'áaiko'ob u chíikulo'ob, tu'ux yéetel ma'alob tuukule' ku tokiko'ob u k'a'ana'an *principiosil* le ma'alob kuxtal yéetel jáalk'abilo'); bey xano' yaan uláak' ya'abo'obe' ti' ku chíikpajalo'ob ichil le *Partido Liberal* máaxo'ob jach chich u tokiko'ob u *principiosil* le *revolucióno'*, ba'ale' ku ts'o'okole' ts'o'ok u beetiko'ob le ba'alo'ob jach táaj k'aastako'ob ikil u máano'ob tu mola'ayilo'ob le máako'ob k'aak'as ba'alo'ob ku beetiko'ob yéetel ku beetiko'ob k'aas xan ti' k nojlu'umo'. Yéetel tu ka'ajaatsilo'obe' ma' ma'alob tu jetsaj'il u tuukulo'obi', ku ts'o'okole' k'aschaj ti'ob le ka tu yéeyajo'ob máax yéetel ku bino'obo'.

Le túumben noj jala'acho'obo', yo'olal ma'alob k'a'amiko'ob tumen kaaje', le u a'almajt'aanil le 23 ti *noviembre*o', anchaj u k'a'abéetkuunsiko'ob yéetel u chíimpoltiko'ob. Payalt'anta'aben uti'al ka meyajnaken tu yéetelo'ob ikil in túuxta'al tu noj kaajil Oaxaca uti'al in jets'ik u chíimpolta'al le a'almajt'aan k'e'ek'exa'an tumen le jala'acho'obo', yéetel le jkanano'ob meyajnajo'ob yéetel le *general* Santa Annao', le ka tu beetaj u noj jala'achilo', ts'o'okole' uti'al u topiko'ob le *revolucióno'* tu yáantajo'ob u tuukul le *general* Carrerao', yéetel tu ts'ooke', t'aanajo'ob

k'aas tu yo'olal le u a'almajt'aanil p'is óol tin ts'áaj ojéeltbilo'. Yo'olal in sen k'áatil ka p'áatak le a'almajt'aana' yéetel tu yo'olal juntúul noj jala'ach tu jaajil ts'aba'an táan u t'aniken meyaj tu yéetele', ma tin tukultaj in k'amik le kuuch ku ts'a'abal in beeto', yo'olale' yéetel jump'íit áantaj kun meyaj tin wéetele' tu ts'ook u k'iinilo'ob *diciembre* jóok'en tu nojkaajil México. Le ka jkóojen tu káajbaj u lu'umilo'ob le péetlu'umo', le jba'ate'el máako'obo' tu p'atajo'ob paachil le k'uuxilo' ka tu ya'alajo'ob u k'ajóoltiko'ob in meyaj bey noj jala'ache'.

Tu k'iinil 10 ti' enero tu ja'abil 1856e' jk'uchen tu nojkaajil Oaxaca, yéetel ka jkáaj in beetik le meyaj k'u'ubten tumen le *general* don José María García, ichil tuláakal jets' óolalo'.

Tin káajsaj in meyaj ikil in líik'sik jump'éel túumben *guardia nacional* ikil in luk'sik le úuchben *tropa* p'aatalo'ob meyaj, tumen le jkanano'ob beya', k'askúunsa'ano'ob yéetel le jejeláas xwo'okinil ku beeta'al u beetiko'ob tumen u k'aak'as jo'olpóopilo'ob tuláakal u k'áato'ob yéetel mina'an u ts'uuts'elo'ob –je'ex le *general* Santa Anna– u beetmaj u yoksikubáaji', mixba'al jets'ik u chíimpolil noj jala'acho'ob yéetel a'almajt'aan, u p'aatalo'obe' ku yaantal u sajbe'entsilil u beetik k'aas ti' le jáalk'abil yéetel le jéets' kuxtalo'. Tin jets'aj in kaxtik ma' u xu'ulul le jets' óol yaan te' péetlu'um yéetel in meyaj bey noj jala'ache' uti'al in we'esik u chíikule' ma' k'a'abéet le *comandancias generaleso'*, úuchili' k'áata'ak tumen noj jala'acho'ob ka ch'e'ejeko'obe', tumen ts'o'okili' u yila'ale' ma' chéen ma' paatalo'obi', ba'axe' ku beetiko'ob k'aas. U jaajile' juntúul *comandante general* yéetel u muuk'il u meyaj le *fuerza armadao'*, ku p'áatal mixba'al yaan u yil yéetel u meyaj u jala'achil jump'éel kaaj, tumen leti' jump'éel noj mola'ay ku p'atik mixba'al u beel jumpuli' u jáalk'abil u meyaj jump'éel péetlu'um, tumen le noj jala'acho'obo' ma' tu páajtal u yaantal ti'ob jump'éel nojoch muuk' uti'al u beetiko'ob u chíimpolta'al u ts'okt'aano'ob. Ku k'aaba'atiko'ob u noj

jala'achilo'ob péetlu'umo'ob jáalk'abo'ob uti'al u meyajtikuba'ob yéetel mixba'al yaan u yil yéetel uláak' jala'acho'ob; chéen le k'aaba' yaan ti'oba', tumen u jo'olpóopilo'obe' leti'ob le *comandantes generaleso'*. Le mola'ayil meyaj ti' noj jala'acho'ob k'aak'as ba'alo'ob ku beetiko'oba', leti'ob beet u yaantal je'eba'alak k'iine' le ba'ate'elo'ob ichil le jolkano'ob ka'alikil tu k'a'abéetkuunsa'al le *Constitución* ti' 1824o'.

Beyxano', yo'olal láayli' p'aatal le a'almajt'aan beetik u bo'ota'al u si'ipilil le ba'alo'ob ku beeta'al beya'; yéetel le u jala'achil yuum Comonforto' –kex ts'aba'an u páajtalil tumen le revolución– ma' tu yóotaj u boli', tu jets'e' ma' u xu'ulul u k'a'abéetkuunsa'al tu péetlu'umil Oaxaca, yéetel teen bey noj jala'achene' ka in jo'olint xan le *comandancia generalo'*, tin k'amaj in beete' chéen yo'olal ma' u ts'a'abal uláak' yaanal jo'olpóopil ka u maas k'askúuns le ba'alo'obo' tumen in wojele' u jala'achil le péetlu'umo' (wa *autoridad civile'*) ku páajtal u beetik le meyaj je'ela' je'ex uláak' waba'ax meyajil ti' noj jalacho'obe'; ba'ale' tin kanáantaj in k'áatik ti' le *diputados* tu noj najil le *Congreso Constituyente* ka chich meyajnako'ob uti'al ka bo'olok le *comandancias generales* ichil le túumben *Constitución de la República*o'.

Yo'olal túun ichil le k'iino'ob je'ela' ma' ts'a'abak ojéeltbil le túumben *Constitución*o', u meyaj le yuum Comonfort, je'ex u jets'mil le *Plan de Ayutlao*o', u ts'ámaj nojoch yéetel chúuka'an muuk' yóok'ol tuláakal, istikyaj u k'a'amal tumen kaaj, yéetel u ts'íibolajil ma' tu xáantale' u su'utul ti'ob tumen noj jala'acho'obe' u jáalk'abil u meyajjo'ob ba'ale' chéen yéetel jump'éeel *Constitución* ku jóok'ol ichil le u *principiosil democracia* ts'aba'an ojéeltbil tumen le ts'ook noj ba'ate'elo'. Kuxa'an túun u pixanil jáalk'abil ku yaantal u muuk' yéetel u k'a'ajsajil le toopo'ob yéetel u sen k'asa'anil Santa Annao', ku beetik u sen talamtal u meyaj noj jala'acho'ob uti'al u ts'áaik le jets' óol ti' kaajo', tumen jach yéetel kanan k'a'abéet u beeta'al u chíimpolta'al ba'ax

ku beeta'al uti'al u xu'ulsa'al le k'uuxilo'ob ku yaantal ichil u kaxta'al ma' u beeta'al k'aas ti' péetlu'umo'ob yéetel jets't'aano'ob ka u koonkins u jáalk'abilo'obo'. Ba'ale' le yuum Comonforto' tu ts'áaj ojéelthbil jump'éeel *Estatuto orgánico* tu'ux ku p'áatal meyajtbil chéen tumen noj jala'acho'obe' tuláakal le muuk'o'ob je'exo'ob tak le jpoliso'ob ti' le kaajo'obo'. Le je'ela' tu taasaj jak' ool ti' le péetlu'umo'obo'. U jala'achilo'ob Oaxaca ma' ki'imakchaj u yóolo'ob tu yo'olal le ba'al je'ets'a', tu k'áatajo'ob ka xu'ulsa'ak u k'a'abéetkuunsa'al. Ma' je'ets' mixba'al yo'olal le je'ela'; ba'ale', ma' k'a'abéetkuunsa'ab le a'almajt'aan taak u ts'a'abal ka'ach te' péetlu'umo', yéetel noj jala'ache' tu kanáantaj ma' u beetik u chíimpolta'al.

Ti' le ja'aba' [1856] j-ook u meyajt le *Ministerio* ti' *Hacienda* don Miguel Lerdo de Tejada, máax tu ts'áaj u yojéelt yuum Comonfort u a'almajt'aanil u ch'a'abal le ba'albalilo'ob ku ti'alinta'al tumen le yuum jk'iino'obo', kex le a'almajt'aan je'ela' ku p'atik u náajalilo'ob le nu'ukulo'obo', chéen ba'ax ku beetike' leti' u luk'sik u meyajta'alo'obo', ma jk'a'am yéetel ki'imak óoli': tu beetaj u chíimpolta'al yéetel meyajnaj uti'al u k'a'amal tumen le kaajo' ma' tu nupik u tuukul yéetel le yuumjk'iino'obo', le je'ela' tu téek beetaj u jets'ik u yool ya'ab ti' le *liberales* uti'al u k'a'abéetkuunsiko'ob le páajtalilo'ob ku ts'a'abal ti'ob tumen a'almajt'aan uti'al u maniko'ob tu'ux mina'an u bo'otiko'ob patano'ob le nu'ukulo'ob ma' u k'áat ilbil tumen le yuumjk'iino'ob je'ex u k'áata'al tumen noj jala'acho'obe'.

Bey túuno' tin wilaj in meyaj in beetik u chíimpolta'al le a'almajt'aano', ma' chéen yéetel u t'aan noj jala'acho'obi' tin jets'aj in we'esik u chíikul, uti'al in wáantik le máaxo'ob, chéen yo'olal tumen ma' u yojelo'obe' ma' tu jets'iko'ob u k'a'abéetkuunsiko'ob le utso'ob ku ts'a'abal ti'ob tumen le a'almajt'aano'. Tin k'áataj ka máansa'ak tin k'aaba' yo'olal 3800 u p'éelel peeso'obe' jump'éeel naj ku p'áatal tu beejil Coronel tu noj kaajil Oaxaca. Yo'olal u jach taakil u béeykunsa'al le *reforma*, tin beetaj le maano', ma' yo'olal

náajali'. Tumen yaan najo'ob ko'ojtako'ob tu'ux ka'ach ku páajtal in beetik le ba'al ilbila', ba'ale' ma leti' kin kaxtiki'.

Tu ja'abil 1857e' jts'a'ab k'ajóoltbil le *Constitución política* ti' nojlu'um, tu séeblakile' tin káajsaj in k'a'abéetkuunsik, tu yo'olal uti'al bix u meyajta'al le péetlu'umo'. In tuukule' leti' ka je'ets'ek jumpáak bix kun meyaj le péetlu'umo'obo', tumen sajakene' yo'olal wa jayp'éel u *principios*il jáalk'abil yéetel ma'alob kuxtal ts'aba'an ichil le *Constitución generalo'*, káajak wa beeta'ak tu nojkaajil México, ba'ate'elo'ob ka u beet u júubul le u k'a'ana'an muuk'o'ob le nojlu'umo'; k'a'abéete' wa le nojkaajo'obo' ts'o'ok u líik'sikuba'ob uti'al u k'uuxbesa'al, u k'askúunsa'al yéetel u je'ets'el le jaajil noj jala'acho'ob ku k'ajóolta'al tumen le *Constitución*o'. U ya'abil le péetlu'umo'obo' tu na'atajo'ob u k'a'abéetil u séeb líik'sikuba'ob, ka jkáaj u beetiko'ob je'ex jets'a'anil tumen le Noj A'almajt'aano'. Oaxacae' tu beetaj u A'almajt'aan, tu káajsaj u k'a'abéetkuunsik yéetele' yéeya'aben Noj Jala'ach tumen le kaajo'obo'.

Suuk u beeta'al te' péetlu'um, yéetel tumen bey u cha'abal tumen a'almajt'aano', bey xan ti' uláak' jejeláas péetlu'umo'obo', lekéen okok túumben noj jala'ache', leti'e' ku bin yéetel uláak' noj jala'acho'ob te' Noj K'aay ku k'a'ayal te' *catedralo'*, máax tu joonajile' ku k'a'amal tumen le yuumjk'ino'obo'; ba'ale' le téen je'ela' le yuum jk'iino'obo' ts'o'ok u káajsiko'ob jump'éel chíika'an ba'ate'el ti' le noj jala'acho'ob yéeya'an tumen kaajo' –le je'ela' jach tin wo'olal, yo'olal u A'almajt'aanil u ts'a'abal p'is óol tin beetaj yéetel ts'a'ab k'ajóoltbil tu k'iinil 23 ti' *noviembre* tu ja'abil 1855– yéetel ku ya'aliko'obe' le noj jala'acho'obo' ma' tu k'amiko'ob le ba'ax ku ya'ala'al tumen le yuumjk'ino'obo' yéetel ma' tu cha'abal u bino'ob tu najil k'uj. U yuumjk'inilo'ob Oaxacae', tu ma'alob k'a'abéetkuunsilo'ob, yo'olal noj jala'achene' uti'al u beetiko'ob k'aas. Tu ya'alajo'ob u k'aliko'ob le najil k'uj uti'al ma' u k'amikeno'obo', yéetel u tuukulil u p'atikeno'ob

k'aasil ka in k'a'abéetkuuns jpoliso'ob –in túuxtik je'ebil le najil k'uj yéetel jpoliso'ob yéetel u ts'oono'ob uti'al ka ma'achak le yuumjk'ino'obo' – uti'al ka k'aschajak u káajal in meyaj bey noj jala'ache', yéetel u yila'al le máaxo'ob kun machbilo' bey utsul máako'ob ku beeta'al k'aas ti'obe', yéetel u to'okolo'ob tumen kaaj. Jejeláas u téenel ts'a'ab in wojéelt le ba'alo'ob ku beetiko'oba', yéetel le u k'almajilo'ob le najil k'ujo', ba'al ma' suuk u beeta'al uti'al k'iino'ob je'ex le je'ela', tu k'uchul yoorail túun le k'iimbesajo' ka a'ala'ab ten jaaj ba'ax ku yúuchulo'. Kex yaan ten ya'abach jpoliso'ob uti'al in beetik in chíimpolta'al tumen le jkaxan ba'ate'elo'obo' –yéetel le a'almajt'aanil yo'olal u káajal u meyaj túumben jala'acho'ob ku ts'áaik ten u muuk'il in beetik le je'ela'–, tin jets'aj ma' in bin te' najil k'uj uti'al le k'aayo'; ma' yo'olal sajakilil ti' le yuumjk'ino'obo', ba'axe' in wojele' juntúul noj jala'ache' ma' ma'alob ka xi'ik ichil k'iimbesajo'ob tu najil k'uji', ba'ale' chéen bey máakilo'obe' je'el u páajtal u bin je'eba'axak najil tu'ux ku payalchi'ita'al k'uje'. U noj jala'achilo'ob kaaje' ma' ma'alob u yaantal u *religióno'obi'*, tumen u ka'akajilo'obe' leti' u kanáantiko'ob tuláakal máak je'eba'axak u *religióné'*, tumen wa u yoksmajuba'ob ti' waba'ax jump'éele' ma' tun u chíimpolto'ob le ba'al k'a'ana'an u beetiko'obo'. Le ba'al je'ela' jach tu ki'imajkuunsaj in wóol tumen ku taal u beet u k'e'exel le ma' paatal ba'al suukil u bin túumben noj jala'acho'ob te' *procesiño'obo'* tak tu much'bail u k'amikuba'ob le *monja'obo'* chéen uti'al pée'tiko'ob u meyajo'ob jach táaj k'a'abéet uti'al yutsil kaaj. Jumpáaye' tin tukultaje', ma' ma'alob ka in beet mixba'al yéetel ka meyajnaken tu k'aaba' najil k'uji', ba'axe' in meyaj tu k'aaba' le kaaj u yéeymajeno', in muuk' bey noj jala'ache' ku p'áatal chúuka'an yéetel táaj ma'alob chéen yéetel le *protesta* tin beetaj tu táan u jo'olpóopilo'ob péetlu'umil uti'al in beetik yéetel ka'akajil in meyaj. Yéetel le je'ela' tin beetaj ma' u ya'ala'al k'aaka'as ba'al yo'olal in meyaj, kitak túun le téen je'ela' xu'ulsa'ab tu nojkaajil Oaxaca, u bin le

túumben noj jala'acho'ob ichil le much'ba'ob ku beeta'al tumen le yuumjk'iino'ob te' tu najilo'ob k'ujó. Yo'olal uláak' ba'alo'ob k'aastak ku beeta'al chéen uti'al u ka'antal yich le noj jala'acho'obo' leti' le u ts'a'abal jpoliso'ob kanan tu yotocho'obo' wa uti'al u bino'ob te' much'ba'ob yéetel kaajo' u ts'áaiko'ob k'a'ana'an p'óoko'ob. Kitak ka tin ch'a'aj in noj jala'achile' tin wet'aj le ba'alo'ob suuko'ob úucho', ikil in búukintik yéetel in ts'áaik in nook' je'ex tuláakal u maasil máako'obe', bey xan in kajtal tin wotoch tu'ux mina'an jch'úuko'ob wa jpoliso'ob uti'al kanan, le je'ela' tumen in wojele' u chíimpolta'al juntúul noj jala'ache' ku taal ti' a'almajt'aan yéetel u ma'alob kuxtal, ma' ti' u nook' mix yéetel jpoliso'obi', ba'alo'ob ku k'a'abéetkuunsa'al chéen tumen u ajawilo'ob cha'an. Ki'imak túun in wóole' tumen u jala'achilo'ob Oaxacae', tak bejla'e' ku meyajo'ob je'ex in beetmajile'.

